

M. DÁWLETOV, E. DÁWENOV,
D. SEYDULLAEVA

QARAQALPAQ TILI

SINTAKSIS HÁM PUNKTUACIYA

8-KLASS USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrligi tastiyiqlağan*

*Toliqtırılgan hám qayta islengen
basılımı*

NÓKIS
«BILIM»
2019

UOK 811.512.
121 (075)
KBK 81.2 Qar
D – 59

Qaraqalpaq tili, 8-klass ushın sabaqlıq.
Nókis, «Bilim», 2019-j, 128 bet.

**UOK 811. 512.
121 (075)
KBK 81.2 Qar
D – 59**

**Avtorlar: Mádenbay Dáwletov,
Ernazar Dáwenov,
Dárigúl Seydullaeva.**

Sabaqlıq Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliginiň 2006-jılǵı tańlawında jeńimpaz dep tabılǵan.

Sabaqlıqtıń kirisiw, 1 – 2, 7 – 16, 24 – 46-paragrafları hám oqıwshılardıń til baylıgın ósiriwe arnalǵan materiallar **M. Dáwletov**, 17 – 23-paragraflar **E. Dáwenov**, VII klasta ótilgenlerdi tákirarlaw, 3 – 6-paragraflar hám oqıw jılı dawamında ótilgenlerdi tákirarlaw **D. Seydullaeva** tárepinen islendi.

Pikir bildiriwshiler:

- 1. G.Patullaeva** — NMPI oqıtıwshısı;
- 2. A.Dawletova** — Nókis qalalıq 32-sanlı mekteptiń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı páni muǵallimi.

**Respublikalıq maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan
ijara ushın basıp shıǵarıldı.**

ISBN 978-9943-4451-3-4

© **M. Dáwletov, E. Dáwenov,
D. Seydullaeva, 2019.**
© «Bilim» baspasi, 2019.

KIRISIW

Qaraqalpaq tiliniń rawajlanıwı

Qaraqalpaq ádebiy tiliniń rawajlanıwı XX ásirden basla-
nadi. Bul dáwirde qaraqalpaq xalqınıń jámiyetlik-siyasiy turmısında, ekonomika hám mádeniyatında úlken ózgerisler boldı. Bul ózgerisler qaraqalpaq tiliniń rawajlanıwına keń múmkinshilikler tuwdırdı. Tildiń jámiyetlik xızmeti keńeydi.

Qaraqalpaq tiliniń awızeki sóylew hám jazba túrleri onıń arqa hám qubla dialektlik ózgeshelikleri tiykarında, kóbirek arqa dialektke tiykarlanıp qáiplesti. Ádebiy tildiń bul eki túri házirgi waqitta xalıqtıń hár túrli turmıs tarawları — oqıw-oqıtıw, is júrgiziw, kórkem ádebiyat, ilimiý-texnikalıq ádebiyatlar, gazeta-jurnal, teatr, radio-televideňie hám t.b. ta-rawlarda keń qollanıladı.

Qaraqalpaq tiliniń milliy jazıwi 1928-jılga deyin arab álipbesi tiykarında júrgizildi. 1924-jıldan baslap «Birinshi adı́m», «Íqtıyarlı qaraqalpaq», «Erkin qaraqalpaq» gazetaları, 1925-jıldan mektep sabaqlıqları, 1930-jillardan baslap «Jas leninshi» (házirgi «Qaraqalpaqstan jaslari»), «Jetkinshek» gazetaları, «Miynet ádebiyatı», «Awdarıspaq jalını» t.b. ádebiy jurnallarıń basılıp shıǵıwi ádebiy tildiń rawajlanıwında dáslepki adı́m boldı.

Arab jazıwi 1928-jılı latin jazıwi menen almastırıldı. Al, 1940-jıldan baslap latin álipbesindegi jazıwdıń ornına rus alfavitine tiykarlangan jazıw qabil etildi.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları górezsizlik alıwı menen 1993-jılı óz jazıwin jańalaw haqqında sheshim qabil etti. Qaraqalpaqstan Respublikası 1994-jıldıń 26-fevralında latin jazıwinə tiykarlangan jańa álipbeni qabilladı. Jańa álipbege tiykarlangan imla qaǵıydarı Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesiniń 1995-jıldıń 30-dekabrindegi qararı menen tastıyıqlandi hám 1996-jılı «Bilim» baspasında kitapsha bolıp basılıp shıqtı.

Álipbe hám imlanı jáne de jetilistiriw maqsetinde Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Joqarǵı Keńesi 2009-jıldıń 8-oktyabrinde qosımshalar hám ózgerisler kirgizilgen nızam qabilladı. Ámelde qollanılıp kiyatırğan álipbeniń quramına c

(и) hám ch (ч) háripleri qosılıp, álipbeniń sanı 34 hárıp bolıp qabil etildi. Sonıń menen qatar e, o, ó háripleriniń imlasına ózgerisler kirgizildi. Sóz basında e, o, ó túrinde jazılıp kiyatırǵan túpkilikli sózlerdiń aldınan y, w hárıpleri qosılıp, ye, wo, wó birikpeleri (diftongları) túrinde jazılatuǵın boldı. Mısalı: yertek, yerkin, yeki, Yernazar; wol, wotar, won, Wospan; wót, wónim, wóner, Wótegen t.b.

Biraq, bul jazıw sózlerdiń jazılıwın biraz qıyınlastırıp jiberdi. Sonlıqtan jámiyetshiliktiń pikirleri esapqa alınıp, Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi Qaraqalpaqstan Respublikası Nızamına qosımshalar hám ózgerisler kirgiziw haqqında 2016-jılı 10-iyunda qarar qabil etti. Qabil etilgen qarar boyinsha álipbe hám imlaǵa tómendegi ózgerisler hám qosımshalar kirdi:

1) «túpkilikli sózlerde sóz basında e, o, ó háripleriniń aldınan y hám w hárıbi qosılıp, ye, wo, wó birikpesi túrinde jazıladı» degen ózgeris alıp taslandı;

2) qaraqalpaq tiliniń ózine tán ózgesheligin bildiretuǵın A'a', O'o', U'u', G'g', N'n', I'i' seslerin tańbalaytuǵın hárıplerdiń qaptalındaǵı apostrof belgileri alıp taslanıp, akut belgisine (Áá, Óó, Úú, Gg, Nn, Íí) ózgertildi;

3) házirgi hárékettegi dawıslı I'i' hárıbindegi apostrof alıp taslanıp, Íí túrinde, yaǵníy bas hárıbi akut belgisi menen Í, kishi hárıbi akutsız i túrinde jazılatuǵın boldı.

Sónǵı dáwırde qaraqalpaq tiliniń Mámlekетlik til huqıqına iye boliwı hám respublikamızdıń górezsizlikke erisiwi tilimizdiń rawajlaniwına úlken tásir jasadi. Qaraqalpaq hám ózbek tilleri usı aymaqtaǵı oqıw basqa tillerde alıp barılatuǵın klaslarda Mámlekетlik til retinde oqıtılıtuǵın boldı. Bul jaǵdaylar qaraqalpaq tiliniń jámiyetlik xızmetiniń keńeyip, rawajlaniwınan derek beredi.

Qaraqalpaq tiliniń rawajlaniwı, tiykarınan, eki túrli jol menen — ishki mümkinshilikler hám sırtqı tásir arqalı iske asadı.

I. Qaraqalpaq tiliniń leksikasi óziniń mümkinshiliklerin paydalaniw arqalı tómendegi jollar menen rawajlanadı:

1) túpkilikli qollanılıp júrgen túpkilikli sózlerdiń mánisi keńeyip, jańa mánige iye boladı. Misalı: miynet, awdarispaq,

qatnas, jarıs, gúres, baylanıs, bay (bay xojalıq), jol (suw jolı, hawa jolı) t.b.;

2) túpkilikli qollanılıp kiyatırǵan sózlerimizди termin retinde paydalaniw joli menen, misali: ses, buwın, túbir, túbir sóz, sóz dizbegi, baspaxana t.b.;

3) awdarma jasaw arqalı, misali: shıǵarma (сочинение), húrmet taxtası (доска почета), kúndelik (дневник) t.b.;

II. Qarım-qatnas nátiyjesinde basqa tillerdiń (arab-parsı, rus t.b.) tásiri arqalı sózlik baylıq hám t.b. tarawlar rawajlandı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Qaraqalpaq ádebiy tili qay waqittan baslap rawajlana basladı?
2. Qaraqalpaq tili óziniń rawajlanıw dáwirinde qanday álipbeleleri qollandi?
3. Burıngı hám házirgi latın álipbeleleri qashan qabil etildi hám házirgi latín álipbesinde neshe hárip qabil etilgen, qaysı hárip-ler qaraqalpaq tiliniń ózine tán seslik ózgesheligin belgileydi?
4. Qaraqalpaq tiliniń leksikalıq quramı qanday jollar menen rawajlanadı?
5. Qaraqalpaq tiliniń leksikası, fonetikası, grammaticası hám punktuaciyası qaysı tillerdiń tásiri arqalı rawajlangan?

VII KLASTA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

MORFOLOGIYA

Kómekshi sóz shaqaplarin tákirarlaw

Tákirarlaw ushın sorawlar:

1. Sóz shaqapları neshege bólinedi? Olardı atap aytıń. Solardan mánili sóz shaqapları hám kómekshi sóz shaqapların ajiratıp aytıń.
2. Ne ushın olar mánili sóz shaqapları hám kómekshi sóz shaqapları dep ataladı? Qısqasha túsinik beriń.
3. Tirkewishler qanday grammaticalıq mání hám xızmetlerde qollanılıdı?
4. Dánekerlerdiń neshe túri bar? Olar gáppte qanday xızmetlerdi atqaradı?
5. Janapaylar qollanılıw mánilerine qaray neshe túrge bólinedi hám olar gáppte qanday xızmetlerdi atqaradı?

1-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi oqıń. Dáslep tolıq mánili sóz shaqabına, soń kómekshi sóz shaqabına ajiratıp aytıń.

Awıl, terek, toǵaylıq, suw, paxta, deyin, sheyin, tuwralı, haqqında, alma, erik, aǵash, úlken, sarı, jaqsı, shıraylı, hám, jáne, taǵı, biraq, lekin, joqarı, tómen, az, kóp, otır, tur, júr, oqiydı, isleydi, sebebi, óytkeni, sonlıqtan, men, sen, ol, qayda, qashan, on bes, míń, júz t.b.

2-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Kómekshi sózlerdiń astın sızıp, qaysı túri ekenin hám gáppte qanday grammaticalıq xızmet atqarıp kelgenin túsindiriń.

1. Artıq aǵa menen Atamurat kólden shıǵıwdan-aq toǵayǵa qaray baǵdar aldı. 2. Kún ádewir basılıptı, tek jaǵımsız samal esip tur. 3. Gúzde hám qısta kekliklerge jem jetispeydi, sonlıqtan olar joldan ótip qorıqqa kelip jigildik hám basqa da nárseler menen awqatlanadı. (V.B.) 4. Tap usı jerden baslap, ańgardıń baǵdarı menen tawǵa qaray sozılıp ketetuǵıń qoriq toǵayı baslanadı. 5. Bala soqpaq penen úyler

tárepke qaray juwırıp ketti, ol avtolavkanıń kiyatırğanın xabarlaǵısı keldi. (*Sh.A.*) 6. Tek tóbesi ǵana gújimdey búrkeliп, kógis bolıp turadı. (*N.O.*) 7. Jay pitken soń kóp uzamay-aq oǵan kirip aldiq. (*T.Q.*)

3-shiniǵıw. Kómekshi sózlerdi ajıratıp, kóshirip jazıń. Olardıń mánisi hám gáptegi qollanılıw xızmetleri boyınsha túsınik beriń.

Biraq, lekin, menen, ushın, sayın, keyin, soń, hám, jáne, da, de, ma, me, taǵı, taǵı da, jáne de, tek, ǵana, góy, sebebi, sonlıqtan, óytkeni, haqqında, jóninde, tuwralı, arqalı, deyin, sheyin, beri, berli, góre, basqa, tisqarı, qaray, qaramastan, degen menen, sonda da, eger de, ya, yaki, gá, gáhi, ári, birese, birde, aq, góy.

Tirkewishler	Dánekerler	Janapaylar
Ushın, ...	Lekin, ...	Tek, ...

Modal, tańlaq hám elikleewish sózlerdi tákirarlaw

Tákirarlaw ushın sorawlar:

1. Qanday sózler modal sózler dep ataladı? Mísallar keltiriń.
2. Modal sózler gáp aǵzası bola ala ma? Eger gáp aǵzası bolsa, qanday aǵza dep ataladı? Mísal keltiriń.
3. Tańlaq sózler qanday sózlerdiń toparına kiredi?
4. Tańlaqlar mánisine qaray qanday túrlerge bólinedi?
5. Qanday sózlerge elikleewish sózler delinedi? Mísal keltiriń.
6. Elikleewish sózlerdiń túrlerin aytıń.

4-shiniǵıw. Teksti oqıń. Modal, tańlaq hám elikleewish sózlerdi tawıp, olardıń gáptegi mánisi hám sintaksislik xızmetlerin aniqlań.

1. — Xalqımızdı sonsha dárejede páske taslay bermeńiz ...
 Máselen, siz xalıqtıń balalarına at qoyıwdaǵı dástúrin umıttıńız ba? Máselen, ul balalarına Alpamıs, Qoblan, Maman, Aydos, Ernazar... dep qoyadı, qızlarına Gúlayım, Arzayım, Barshın... dep at qoyadı. Bul da, demek, izbe-

izlikti saqlap, ótmishtegi batır anaların eń bolmasa atı arqalı eslew hám kelesi áwlad arasınan sonday batırlar, danalar payda bolıwin kúsew góy.

— Ooo ... Bazı xalıqlardıń dўnyaǵa úlgi bolatuǵınlarınıń túp mánisi endi sanama jetti...

— Menińshe, adamǵa kerek úsh adamnıń biri basshi adam. Biraq, úsh nárse bolıwi tiyis: «Aqıl, bilim, parasat». Bul úsh nárseniń qaysısı jetispese de, onday basshınıń tabanı tayǵaq, tili siypaq keledi. Sol ushın hárbińiz óz basshınıń jóninde oylanıp kórińiz.

Átteń, kóp islerdi babalarımnıń basqan izine usata almay kúyinemen... (*T.Q.*)

2. Jolǵa jaqın büklerden ushqan qırǵawıllarǵa bazda atlardıń qulaqları selteń etedi. (*T.Q.*)

3. Wah, átteń-ay. Múmkin, bir qolaysız jaǵday bolǵan shıgar. Alistan buwdaq-buwdaq shań kórindi. (*Sh.A.*)

GÁP AĞZALARÍN TÁKIRARLAW

Tákirarlaw ushın sorawlar:

1. Gáp aǵzaları neshege bólinedi? Olardı atań.
2. Ne ushın gáp aǵzaları bas aǵzalar hám ekinshi dárejeli aǵzalar bolıp bólinedi?
3. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları qanday túrlerge bólinedi? Solar- dan qaysı aǵzalar bayanlawışhqa qatnashlı, qaysı aǵza baslawışhqa qatnashlı bolıp keledi?
4. Tolıqlawışh hám pısıqlawışh bayanlawıştı (is-háreketlerdi) qanday mánilerde sıpatlaydı? Olardıń is-háreketti sıpatlaw mánilerine qaray sorawların aytıń, misallar keltiriń.
5. Tolıqlawışhlar, kóbinese qaysı sóz shaqaplari arqalı bildiriledi? Mísallar keltiriń.

5-shiniǵıw. Tekstti oqıń. Gáplerdegi bas aǵzalardı tawip, olardıń qanday sóz shaqaplari arqalı bildirilgenin hám tariyxıň waqıyanıń bolǵan dáwirin bayanlap, mazmunın sóylep beriń.

ERNAZAR ALAKÓZ

Ernazar alakóz — teńi-tayı joq xalıq qaharmanı. Bul haqqında kórnekli tariyxshı alım akademik Sabır Kamalov

«XVII – XIX ásirlerdegi qaraqalpaqlar» degen miynetinde ayqın dálillep kórsetken. Sebebi, górezsizlik ushın bolǵan gúresler hárbir xalıqtıń tariyxınıń tiykari. Al, Maman biy menen Ernazar alakóz qaraqalpaqlardıń górezsizligi jolında ólimge basın tikken xalıq batırıları edi.

Aydos biy haqqında xalıq ańızlarında hár qıylı pikirler aytilǵan. Bul ańızlarga qaraǵanda Aydostıń qol-qanatı, tiregi eki inisi — Begis penen Mırjıq bolıp, olar, shıńında da, batır adamlar bolǵan.

Aydostıń ármanlarının iske asırıw ushın gúresken adam Mırjıqtıń balası Ernazar alakóz.

Ernazar — ismi, alakóz — onıń laqabı. Ol sonday túr-túsi kelisken, palwan adam bolǵan. Adamlar onıń batırılıǵının góana emes, bálki kózqarasınıń ózinen aybınatuǵın bolǵan. Alakóz laqabı onıń kóziniń janıp turǵan ótkirligi ushın berilgen. Ol ákesinen jaslay jetim qalıp, anası Qumardıń tuwısqanı — dayılarınıń qolında tárbiyalanǵan. («E.Q.»)

6-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Gáptıń ekinshi dárejeli aǵzaların tawıp, olardıń sorawlarına qaray ekinshi dárejeli aǵzalar-dıń qaysı túri ekenin hám qaysı sóz shaqabınan bolǵanın anıqlań.

1. Ráwshan sharwalar menen ashıqtan-ashıq sóylesti. (J.A.)
2. Mına jaqta studentlerdiń zawiqli dawısı esitiledi. (I.Y.)
3. Ol joldasları menen biraz oylasti hám keńesti. (J.A.)
4. Kóphilik Ábdimurattan shıǵıp sóylewdi ótinish etti. (T.Q.)
5. Qosibay tórde kóphikti ón jaq shıǵanaǵına dastanıp ja-tır. (K.S.)
6. Ol barlıq iqlası menen gówashalarǵa súysinip qaradı. (Ó.X.)
7. Jalqawǵa is buyırsań, ózińe aqıl úyretedi. (Q.n.m.)
8. Ana tiliń — seniń bul dúnyanı túsinowiń ushın kóp siyqırılı gilt. Ana tili joq, ana jurtı joq insan — bul dúnyanıń ógey perzenti. (T.Q.)

7-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Gáplerdegi písıqlawıshlardıń astın sızıń. Olardıń ózi qatnaslı aǵza menen qanday mánide baylanış-qanın, sorawların hám písıqlawıshıń qaysı túri ekenin túsındırıń.

1. Toǵayıltan ótip, qamışlıqtıń arasına keldik. (Á.Sh.)
2. Kózlerinen ushqıń atıp turǵanday seziledi.
3. Ol adamlar-

dín pikirin tınıq tınladı. 4. Dárya suwı qara-qoqshıllaw, áste ağıp tur (*M.S.*) 5. Tóresh kátiniń ústinde otırıp kóp oylandı. (*N.D.*) 6. Seydan qamis ákeliwge shıqtı. (*I.Y.*) 7. Ol qısınıp terley basladı. 8. Jigit oğan jorta kewil awdarmadı. (*T.Q.*) 9. Berseń alasań, ekseń orasań. (*Q.n.m.*)

DÓRETIWSHILIK TEKST HÁM SHÍĞARMA

§ 1. Tekst haqqında túsinik

Mánilik jaqtan izbe-iz baylanışqan sóylew birlikleriń jiyıntıǵına **tekst** dep ataladı.

Tekst ataması latinniń *textus* (qurastırıw) sózinен alıngan.

Tekstiń düzilisi hár túrli boladı. Ol óz aldına qollanılǵan eki yamasa birneshe gáptiń baylanısınan quralǵan bir abzactan yaki birneshe abzaclardıń jiyıntıǵınan dúziledi.

Tekstiń quramına kirgen gáp hám abzaclardı mánilik jaqtan baylanıstırıwda intonaciya, sózlerdiń hárbir abzacta tákirarlanıwı, sinonim sózler, almasıqlar hám dánekerler qatnasadı. **Misali:**

Atlar sol sesti esitip qalǵanday dárriw kúnge arqasın ısitıp azmaz turadı **da**, **suwǵa** jáne awzın basadı.

Suwǵa ábden qangan **jılqlar** asıqpay jolǵa shıgıp aladı da, seyisxanaǵa qarap tasırlasıp shawıp ketedi. **Olar** quyrıqların kóterip, **arman-berman**, **ersili-qarsılı** eleslep júrip kisnep, tanawların kóterip oynaqlaydı. (*Sh.A.*)

Bul keltirilgen tekst eki abzactan dúzilgen. Tekstiń bólekleri — abzaclardı mánilik hám grammaticalıq jaqtan baylanıstırıwda misalda dıqqat etilgen sózlerdiń tákirarlanıwı, sinonimler, almasıqlar qatnasqan.

Házirgi kórkem shıgarmalarda tekst kóbinese monolog (jeke adamnıń sózi) hám dialog (eki yamasa birneshe adamnıń sózi) formalarında dúziledi.

8-shınıǵıw. Tekstlerdi oqıń. Olardıń qaysı stilge qatnaslı ekenin hám hárbir teksttegi gáplerdiń, abzaclardıń qalay baylanısip kelgenin anıqlań.

I

Áy meniń qutlı dalam, házir jiýin-terimnen keyin dem alıp atırsań. Házir bul jerlerde adamlardıń dawısı esitilmeydi. Sen óz qoynıńda ósip-óngen iŕsqı-nesiybelerdi adamlarǵa berip turǵannan keyin ayaq-qolın bawırına algan hayalday bolıp kósilip jatırsań. Sen ele adamlar súrimge shıǵaman degenshe usı taqilette dem alıp jata bereseń. Házir bul átirapta sen hám men barman. Basqa heshkim joq. Sen meniń barlıq ómir tariyxımdı bileseń. Búgin men Su-banqul menen Jaynaqtıń hám Áliymanniń ruwxın eske alıp, olardıń haqqına tájim berip iyiletuǵın kúnim. Házirshe men tiri júrgenlikten, olardı heshqashan yadımnan shıǵarmayman. (Sh.A.)

II

Adamnıń nan haqqındaǵı mashqalaları mángilik hám sheksiz mashqalalar. Xalıq eń áhmiyetli hám strategiyalıq ónim bolǵan onı áyyemnen-aq hámme nárseniń tiykari dep kiyatır. Házirgi waqitta dán tiykargı mashqala. Azıq-awqat baǵdarlamasın orınlaw, xalıqtı aziq-awqat ónimleri menen tá-miyinlewdi ádewir jaqsılaw boyınsha keshiktirmeytuǵın wa-zıypanı sheshiw dán jetistiriwge oǵada úlken dárejege baylanıslı.

Bul sózsiz qıyın, biraq orınlananatuǵın waziypa. («E.Q.»)

9-shınıǵıw. Tekstti kóshirip jazıń. Teksttegi gáplerdiń hám abzaclardıń quramındaǵı baylanıstırıwshı qurallardıń astın sızıń hám olardıń qanday xızmet atqarıp kelgeni haqqında túsinik beriń.

«Taslaq» bólimindegi jumıs pitkende, kún uyasına qonıp edi. Aldı kesh bolsa da Bekimbet «Mayshı jol»ǵa qaray jú-rip ketti. Bundaǵı oyi óziniń kapitanǵa bergen buyrıǵı waqtında orınlanaǵı ma, joq pa sonı biliw edi. Eń baslısı, ba-lıqshılar menen bir tósekte jatıp, olardı jigerlendire túsiwdi de oyladı.

Oı «Mayshı jol»ǵa el jata keldi. Qoslardıń otı óshken sirá, bári de uyqlılap, dem alıp atırǵan bolıwı kerek. Bul gezde Nurımbet maydanǵa shıǵıp, qarawilliq etip edi. Bekimbettiń motorınıń dawısın tanıp, ózi qarsı aldı. (Ó.A.)

10-shiniǵıw. Teksti oqıń. Berdaq shayır haqqında ózlerińizdiń esitken hám bilgenlerińizdi qosıp sóylep beriń.

BERDAQ ǵARĞABAY ULÍ

Qaraqalpaq xalqınıń ullı dana shayırı Berdaq ǵarğabay ulı 1827-jılı tuwıldı. Shayırdıń ıras atı Berdimurat, Berdaq ádebiy laqabı.

Berdaq jaslıǵında awıllıq mektepti pitkerip, mediresege oqıwǵa kirgen. Biraq, joqshılıqtıń saldarınan onı pitkere al-maǵan. Shayır óziniń awır turmıs jaǵdayı haqqında: «Jaz keler me» degen qosığında tómendegishe táriyipleydi.

Tamaǵım joq isherge,
Kóligim joq kósherge,
Tósegim joq tóserge,
Biz sorlıǵa jaz keler me.

Kósilip jatar úyim joq,
Iyinge tartar kiyim joq,
Toqlardan bizge buyım joq,
Men sorlıǵa jaz keler me.

Berdaq shıǵarmalarınıń túrleri oǵada kóp, hár tárepleme bay. Berdaqtıń shıǵarmalarınıń ózine tán ózgeshelikleri onıń demokratıyalıq, optimistik ideyalardı jırlawında kórinedi.

Berdaqtıń mayda qosıqlarınıń da, ásirese, poemalarınıń tariyxıı áhmiyeti úlken. Sebebi, Berdaq qaraqalpaq xalqınıń ózi jasaǵan zamandaǵı siyasiy-jámiyetlik turmısınıń real súwretin basqa jazıwshılarǵa qaraǵanda tolıǵıraq hám durıs kórsete bildi. Demek, Berdaq qaraqalpaq xalqınıń ullı dana shayırı edi. Sonlıqtan, Ótesh shayır «Ótti dúnyadan» qosığında tómendegishe súwretleydi:

Berdaq edi shayırlardıń danası,
Sózine iyildi adam balası,
Berdaq dep quwanar xalıqtıń arası,
Ol da qosıq aytıp ótti dúnyadan.

11-shiniǵıw. Qosıqtırıń tekstin oqıń. Mazmunın túsinip alınıń. Teksttiń mazmunınan paydalanıp, «Gúz kórinisi» degen temada yamasa «Awıldaǵı gúz» degen temalardıń birin tańlap tekst dúziń.

GÚZ KÓRINISI

Jıl quşları inturist bolıp,
Hindstanǵa ushıp baratır.
Terimshi gúz ánjamin kórip,
Atızlarǵa qurdı aq shatır.

Salqın lebiz enip jerlerge,
«Miynet súygish» nasoslar tındı.
Atlanısqa tayar pillerdey,
Konbaynlar sapqa dizildi.

Gúz boyadı «namazshamlarǵa»,
Erik baǵlardıń usha basların.
Shıǵır tallar tınıq suwlarǵa,
Únilisip tarar shashların.

Házirshe júr qol terimshiler,
Bul tek baslaması degendey.
Avtobuslar kárwanı keler,
Qala awılǵa kóshkendey.

(I.Y.)

§2. Dialog hám onıń irkilis belgileri

12-shiniǵıw. Úzindini oqıń. Bul úzindiniń neshe adamnıń gápi ekenligine hám onıń qanday gápke uqsas keletügınliğine dıqqat etiń, qurılısı boyınsha qanday gáp ekenligin anıqlań.

— Há jeńge, bul men. Qorıqpa! — dedi ishke kirgen adam.

— Endi tanıdıńız ba, meniń kim ekenligimdi? Onıń sorawına birazǵa shekem hesh bende juwap qaytarmadı.

— Tanıp tursız góy meniń kim ekenligimdi? — dedi ol taǵıı.

— Ne qılamız tanısaq? — dep gúńk etti darganıń hayalı.
— Is qıstaw!...

- Jumısıńdı ayt sonda?
- Usı úydegi jeńgey kerek edi.
- Bul úyde jeńgey ekew.
- Qaysısı sonıń?
- Tómennen kelgen jeńgeydi aytaman.
- Awa, ayta ber, — dep shırt ete qaldı Sahibjamal sol mähálde.
- Meniń nege kelip turǵanımdı bilersiz deymen?
- Heshqanday. Biyxabarman. Ne ózi?
- Bir zárúr jumısım bar deppedim?
- Awa, awa! ... Aytıp edińiz. Ne islewim kerek? — dep hawalaqlandı Sahibjamal.
- Sabır qılıń azıraq, — dedi de Sahibjamal urman-purman kiyinip, onıń izine eriw menen boldı. (*Ö.X.*)

Eki yamasa birneshe adamnıń sóylesiwine **dialog** dep ataladi. Dialoglar gáp túrinde beriledi. Dialogtaǵı hárbir adamnıń soraw-juwap túrindegi gápi **replika** delinedi.

Dialogta aytılǵan hárbir adamnıń gápi jańa joldan baslanıp jazılıdı da, aldınan sızıqsha qoyıladı. Soraw-juwap túrindegi gáplerden keyin aytılıw maqsetine qaray noqat, soraw, úndew belgileri qoyıladı. Eger dialoglar tuwra gáp bolıp kelse, tuwra gápke qatnaslı ırkilis belgileri qoyıladı. Misali:

- Aysholpan, Joldastı qorqıtıp alarmız, júr kettik.
 - Erte emes pe?
 - Aeroportqa jyaw jetemen degenshe kóp waqt ótedi.
 - Júr endi.
 - Jaqsı, baramız, — dedi Joldas.
 - Aǵań kiyatır.
 - Aǵam?
 - Awa, aǵań kiyatır.
 - Qayda?
- Joldas bunnan keyin úndemedi. (*J.A.*)

13-shiniǵıw. Oqırń. Dialog gáplerdiń neshe adamnıń qatnasi arqalı dúzilgenin, neshe replikalıq gáp bar ekenin hám aytılıw maqsetine qaray qanday ırkilis belgileri qoyılıp kelgenin aytıń.

Aqırında jol ashılıp mashinalar óz bağdarı menen júre basladı.

— Siz ne qılıp tursız, avtobusınız ketip qaldı góy?
— dedi mağan Bektemir.

— Men sizge kelgen edim.

— Kelgeniń jaqsı, qonaqtan qashpaymız, — dedi kórisip atırıp.

— Sizde jumısım bar edi, Báke? — dedim onı húrmetlep.

— Jol dúzetiwshilerdiń Tájikstanǵa baratırǵanınan siziń xabarińız bar ma?

— Esitiwim bar.

— Olay bolsa, Pamirge ketpesińizden burın siz benen sóylesip almaqshı edim.

— Kelgenińiz bir ájep bolǵan eken daǵı, — dedi ol mağan.

— Biraq, men Pamirge barmayman, men tuwralı gazetaǵa jazıwdıń keregi joq.

— Nege barmaysız? Jumıs kóp pe? Yamasa úyde naqolay jaǵday bar ma?

— Qanday jumıs bolsın. Joldıń jaǵdayın ózińiz kórip júrsız. Al endi úyde bolsa? — dep ol qaltasınan papiros alıp, jim-jirt bolıp qaldı.

— Úyde de, qalay da basqalardaǵı sıyaqlı jumıs tabılıp qaladı góy. Sóytse de Pamirge barmayman. (Sh.A.)

14-shiniǵıw. Kóshirip jaziń. Dialog túrindegi gáplerge dıqqat etip, olarǵa ırkilis belgileriniń qoyılıw sebebin túsindiriń.

Bunnan keyin aqsaqal lám-mim dep úndegen joq. Birazǵa shekem úy-ishi jim-jirt boldı. Bir waqıtta qara saqallı kisi:

— Bul adam sennen birneshe kóylek burın tozdırǵan adam. Aqsaqaldıń tilin al, — dedi.

— Biz ele hesh nárseniń basına barǵan joqpız.

— Jası úlken adam menen salǵılaspa dedim góy.

— Ol sizlerdiń paydańız. Xaliqtıń talabı.

Aqsaqal maldas qurıp otırdı da birden:

— Xalıq degenimiz — siziń menen bizler. Mına otırǵan qara kózler. Gúllán sharwalar. Barlıq adamlar, — dedi.

— Olay bolsa sol xaliqtıń basshısı men.

— Onda meniń dawam joq.
 — Dawań bolmasa, xalıqtıń qula dalaǵa taslaytuǵın dımı da joq. Túsindiń be!... Biz búgin Dáwqarada bolsaq, erteń teńiz boyındamız, arǵı kúni kóshemiz. Adım jerde mektep salǵanday hal joq. Mektep ushın altı qanat úy berip qoyıppan, erteń tiktirip beremen, — dedi gápti shorta kesip. (Ó.X.)

SHÍĞARMA JAZÍWDÍN TEORIYASÍ HÁM ÁMELİYATÍ

§3. Shıǵarma jumısı haqqında túsinik

Shıǵarma jumısı — dóretiwshilik miynettiń eń joqarǵı kórinisi. Onda aqlıly miynet sáwlelenedi. Shıǵarma jumısı oqıwshılardıń sanasında bilim hám kónlikpe payda etedi, óz pikirlerin izbe-iz bayanlaw ushın tájiriýbesin arttıradı.

Shıǵarma jazdırıw oqıwshılardıń bilim dárejesin tekseriwe úlken áhmiyetke iye. Shıǵarma jazıw arqalı oqıwshılardıń til baylıǵı, jazba sawatlılıǵı, bayanlaw sheberligi, erkin pikirlewi, sózlerdi hám irkilis belgilerin orınlı qollaniwı, sonday-aq, túsinigin tińlawshıǵa jetkerip beriw qábileti artıdı.

Shıǵarma jazıw ushın eki basqıshta jumıs alıp barıladı:

1. Shıǵarmanıń qaralama nusqasın tayarlaw.
2. Shıǵarmanı aq qaǵazǵa kóshirip jazıw.

Shıǵarmanıń qaralama nusqası jumıstiń dáslepki basqıshında orınlangáńı ushın, onda sózler óshirilgen, yaki basqa sóz benen ózgertilgen, abzaclardıń ornı kóshirilgen bolıwı mümkin, biraq bular shıǵarmanı tekse-rip atırǵanda názerden tısqarı bolıp, bahalawda esapqa alınbaydı. Ayırım jaǵdaylarda shıǵarmanıń taza betke kóshirilgen nusqasında túsiniksiz gápler, abzaclar yaki sózler bolsa, onday jaǵdayda shıǵarmanıń qaralama nusqası salıstırılıdı hám qaralamadaǵı durıs jazılǵan gápler, abzac yaki sózler esapqa alınıwı jaǵdayları da ushırasada. Shıǵarmanıń qaralama nusqasında da joba

dúzilip, pikirler izbe-izligi saqlanadi, sonlıqtan shıǵarma-nıń qaralama nusqasın hádden tıs boyap, itibarsız ja-zıwǵa bolmaydı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Ne ushın shıǵarma «dóretiwshilik miynettiń ayriqsha kórinisi» dep ataladı? Ol qalay dóreydi?
2. Oqıwshı shıǵarma jumısın ne ushın jazadı?
3. Shıǵarma jumısı qanday basqıshlardan turadı?
4. Shıǵarmanıń qaralama nusqasınıń zárürligi qanday?

15-shiniǵıw. «Ana Watanım — Qaraqalpaqstanım!» temasında qısqa kólemlı shıǵarma jazıń.

16-shiniǵıw. «Edige qaraqalpaq xalıq batırı» temasında awızsha sóylep beriń.

Úyge tapsırma. Shıǵarma jumısın jazıw ushın ádebiy gúrriń oqıń hám shıǵarmanıń qaralama nusqasın jazıń.

§ 4. Shıǵarma jumısınıń mazmuni boyınsha túrleri

Shıǵarma jumısı mazmuni boyınsha úsh túrge bólinedi:

1. Ádebiy temadaǵı shıǵarmalar.
 2. Ádebiy-dóretiwshilik temadaǵı shıǵarmalar.
 3. Erkin temadaǵı shıǵarmalar.
1. Ádebiy temadaǵı shıǵarmalarda ádebiy dóretpeler yaki ondaǵı qaharmanlar haqqında jazıladı. Bunday temadaǵı shıǵarmalar ádebiyat sabaqlığında berilgen hám oqıtıwshı tárepinen túsindirilgen temalar boyınsha ótkeriledi.

2. Ádebiy-dóretiwshilik temadaǵı shıǵarmalarǵa ádebiyat sabaǵında ótilgen maǵlıwmatlارǵa oqıwshınıń jeke pikiri, jeke kózqarası qosılıp súwretlenetuǵın shıǵarmalar kiredi. Yaǵníy, oqıwshı shıǵarmadaǵı waqıyalarǵa yaki ondaǵı qaharmanlарǵa óz túsinigi boyınsha qatnas jasaydı, olardı óz betinshe talqılaydı.

3. Erkin temadaǵı shıǵarmalar ádebiyat sabaqlığında berilmegen, oqıw baǵdarlamasında keltirilmegen temalar boyınsha jazılıdı. Bunday shıǵarmalarda oqıwshınıń belgili bir temaǵa sáykes bilimleri, tárbiyası, pikir júrgiziwi, dýnyaǵa kózqarası, túsinigi sáwlelenedi. Erkin temadaǵı shıǵarmalarda oqıwshınıń bir tema boyınsha basqa pánlerden de alǵan bilimleri beriledi.

Soraw hám shiniǵıwlar:

1. Shıǵarma jumısı mazmunı boyınsha qanday túrlerge bólinedi?
2. Qanday shıǵarmalardı ádebiy temadaǵı shıǵarmalar dep ataymız?
3. Ádebiy-dóretiwshilik temadaǵı shıǵarmanıń ádebiy shıǵarmadan ózgesheligi nede?
4. Erkin temadaǵı shıǵarmalarǵa qanday talaplar qoyıladı?

17-shiniǵıw. Shıǵarma jumısınıń túrleri, olardıń bir-birinen ózgesheligi boyınsha ilimiý tekst tayarlań.

18-shiniǵıw. Ádebiyat sabaǵında jaqın arada ótken tema boyınsha ádebiy shıǵarma jazıń.

§5 Shıǵarma jumısınıń jobası hám oǵan qoyılatuǵın talaplar

Teńizde ketip baratırǵan kemeler qırdaǵı mayakqa qarap ózlerine jol belgiletyugını sıyaqlı shıǵarma jazıp atırǵan oqıwshı da belgili bir joba tiykarında ózleriniń pikir hám qábiletlerin aq qaǵazǵa túsiredi. Sonlıqtan, joba shıǵarmanıń tiykarǵı bólimlerinen biri bolıp esaplanadı.

Jaqsı düzilgen joba shıǵarmanıń izbe-izligin támiyinleydi. Oqıwshı joba tiykarında qaysı pikirden keyin qaysısın jazıw kerekligin aniqlastırıp, soǵan qaray jazba jumısın baǵdarlaydı.

Shıǵarmanıń jobası eki túrli boladı: ápiwayı hám quramali. Ádette, erkin hám dóretiwshilik temalardaǵı yamasa anıq bir jazıwshı yaki shayırdıń dóretiwshilikin bahalaytuǵın shıǵarmalarda da ápiwayı túrdegi joba

dúziledi. Bunday jobadaǵı hárbir bólím (bánd) ıqsham hám ápiwayı gáppler menen beriledi, yaǵniy mánili gáppler, xalıq naqlı-maqalları, hikmetli sózler qollanıladı.

Ápiwayı kórinistegi shıǵarma jobaları arab cifrları menen belgilenedi hám olardan keyin noqat belgisi qoyıladı. Eger de jobada keltirilgen gápplerdi 1), 2), 3), ... arab cifrları menen belgilep bolǵannan keyin jabıwshı qawıs penen yamasa a), b), d), ... alfavit tártibinde izbe-izlik penen belgilep kórsetilse, olar qátege esaplanadı. Al, joba sózinен keyin qos noqat belgisin qoyıw maqsetke muwapiq, sebebi ol sóz ulıwmalastırıwshı, túsin-diriwshı hám izbe-izlikti támiyinlewshı sóz, joba sózinен keyingi keletuǵın gáppler jobanı daralap túsin-diriwshı, onıń maqsetine boyısınıwshı semantikalıq jaqtan dawamı esaplanadı.

Úlgı:

Tema: Meniń eń jaqın dostım

Joba:

1. Adam adamǵa dos hám miyriban.
2. Dos basıńa is túskende sinaladı.
3. Doslarıń ishinde bir dostıń bolsın.

19-shiniǵıw. Ózlerińiz unatqan ádebiy shıǵarmadan ádebiy-dóretiwshilik tema boyıńsha ápiwayı túrdegi joba dúziń.

Quramalı joba mazmuni ápiwayı jobalardan «Kiri-siw», «Tiykarǵı bólím», «Juwmaq» siyaqlı ózine sáykes izbe-izlik penen dúziliwi arqalı ayırilıp turadı. Bunnan tısqarı, bunday kórinistegi jobalar hárbir bólimnen soń jáne de bólekshelerge bóliniwi mümkin. Onıń irkilis belgileriniń qoyılıw tártibi tómendegishe:

Úlgı:

Tema: «Edige» dástanında qollanılgan teńewler

Joba:

- I. Kirisiw. Teńewler haqqında túsinik.
- II. Tiykarǵı bólım:

1. Dástanda haywanatlarǵa baylanıslı qollanılǵan teńewler.

2. Dástanda quşlarǵa baylanıslı qollanılǵan teńewler.

3. Dástanda ósimliklerge baylanıslı qollanılǵan teńewler.

III. Juwmaq.

Eger de tiykarǵı bólimnen keyingi bólimsheler a), b), d) ... sıyaqlı háripler menen belgilenip, sońinan jabıq qawıs qoyılsa, onda hárbir gáptiń aqırına noqatlı útir belgisi qoyıladı, al sońğı gápten keyin noqat belgisi qoyıladı. Onıń sxeması tómendegishe:

Tema: _____

J o b a :

Kirisiw._____

Tiykarǵı bólim:

a) _____;

b) _____;

d) _____.

Juwmaq.

20-shiniǵıw. Berdaq shayırdıń «Aydos baba» poeması boyınsha quramalı túrdegi joba dúziń.

21-shiniǵıw. Toparlarǵa bólinip, barlıǵıńız biletugın ádebiy shıǵarma mazmuni boyınsha joba dúziń, olardıń eń jaqsı úlgilisin oqıtıwshıńız járdeminde saylap alıń hám taxtaǵa jazıń, irkilis belgilerine itibar beriń.

22-shiniǵıw. Xalıq dástanlarınıń birewine baylanıslı bolǵan temada joba dúziń hám sol boyınsha shıǵarma jazıń.

§6. Shıǵarma jumısına epigraf tańlaw

Epigraf — grekshe sóz bolıp, bizińshe «ústine jazılǵan jazıw» degen máni beredi. Epigraf — shıǵarmanıń qısqa-sha mazmunın, ideyasın bildiriw ushın jazılatuǵın sóz yaki gáp. Shıǵarma jazıwdı epigraf bolıwı shártli emes,

oni qollanıw avtordıń erkinde, solay bolsa da shıǵarma-nıń mazmunına tolıq juwap beretuǵın dál epigraf tawıp qoyılsa, onda ol avtordıń sheberligin bildiredi hám shıǵarmanıń kórkemlligin arttırıwǵa xızmet etedi.

Epigraf jobadan keyin, shıǵarmaniń tekstinen burın, dápterdiń oń tárepine ortasınan baslap aqırına deyin jazıladı. Epigraftan soń (eğer soraw yaki úndew gáp bolmasa) ádette noqat belgisi qoyıladı. Avtordıń ismi epigraftan sońğı qatarda qawıs ishine jazıladı. Shıǵarma jazǵanda epigraftıń ózi jazılǵanı menen epigraf sózi jazılmayıdı, onıń ornına hám jazılıw tártibine qarap ta epigraf ekenligi belgili bolıp turadı.

23-shınıǵıw. Úlgilerden paydalanıp shıǵarma jazıń yamasa hár túrli mazmundaǵı tekstlerden úzindiler keltiriń.

ERNAZAR ALAKÓZ – XALÍQ BATÍRÍ

XIX ásirdegi qaraqalpaqlardıń kóterilisleriniń eń kúsh-lisi 1855 – 1856-jıllardaǵı xalıq batırı Ernazar alakóz baslaǵan kóterilis boldı. Kóterilistiń neden baslańgani tuwralı maǵlıwmat joq. Biraq, kóterilistiń shıǵıwına Xiywa xanlıǵı hámeldarınıń xalıqqa kórsetken zulımı, túrli salǵırt-alım-lardıń awırlıǵı sebepshi bolǵanı aniqlandı.

Ernazar alakóz shin batır, qaharman edi. Ol qaraqal-paqtıń jerine hám qonıs-jaylarına mudamı shabılıw jasap, tınıshlıq ber-megen xanlargá, biylerge, baylargá qarsı birne-she atlanıs jasadi.

Ernazar alakózdiń obrazı – Xiywa xanın hám onıń ústemligin jek kórgen, azatlıq ushın gúresken xalıq qahar-manınıń obrazı.

Berdaq Ernazar alakózdiń xalıq dushpanlarınıń qolınan ólgenlige qattı qıynalıp, joqarıda epigrafqa berilgen qosıq qatarların jazdı.

Ernazardı «arıslan edi, xalıq ushın tuwilǵan er edi» dep maqtadı.

(N.Dáwqaraev)

Úlgiler:

Bul dúnyanıń kórki — adam balası.

(Ajiniyaz)

Aqlı kámil, ilimi zor,
Bilimli el bolmaydı qor.

(Berdaq)

Hárkim óz elinde, teńi-tusında,
Jigit qádiri bolmas elden ayırılsa.

(Ajiniyaz)

Jumıs isle tuwilǵan soń el ushın.

(Berdaq)

Daraqtı jer kógerter,
Adamdı miynet kógerter.

(Qaraqalpaq xahiq naqılı)

Soraw hám shiniǵıwlar:

1. «Epigraf» sózi qanday máni aňlatadı?
2. Shıǵarma jazıwdı epigraf qalay tańlap alınadı?
3. Shıǵarma jazıwdı epigraftıń xızmeti qanday?
4. Epigraftıń qollanılıw ornı hám irkilis belgilerin aytıp beriń.

24-shiniǵıw. «Qaraqalpaq shayırlarınıń dóretpelerinde «Watan teması», «Naqıl-maqallardıń tárbiyadaǵı áhmiyeti», «Qaraqalpaq báttırıları» temalarınan birewin tańlap, sol boyınsha shıǵarma jazıń. Máselen:

Tema: Naqıl-maqallardıń tárbiyadaǵı áhmiyeti

Joba:

1. Watan, el-xalıqtı súyiw haqqında naqıl-maqallar.
2. Doslıq hám awızbirshilik haqqında naqıl-maqallar.
3. Miynet haqqında naqıl-maqallar.
4. Til, sóz óneri haqqında naqıl-maqallar.

25-shiniǵıw. Berilgen kesteni úyrenip shıǵıń. Shıǵarmanıń temasına sáykes keletugıń epigraftı tańlań hám óz ornına qoyp kóshirip jazıń.

q/t	Shıǵarmanıń teması	Epigraf
1.	Ana mehri—tasqın dárya, sónbes quyash.	Basıńdı qos jaqsı dosqa, Dos tappay hám jürme bosqa. (<i>Berdaq</i>)
2.	Ananıń kewli balada...	Altın otta belli, Adam miynette belli. (<i>Qaraqalpaq xalıq naqılıh</i>)
3.	Meniń dostım	Anamsań, kábamsań óziń ósiрgen. (<i>Ajiniyaz</i>)
4.	Ana-Watanım!	Tereń tamır urǵan daraq, Watan degen, watan degen. (<i>I.Yusupov</i>)
5.	Allaniyaz Óteniyazov — Ózbekstan qaharmani.	Ana kirpik bolsa, perzent kóz bolar, Perzent — kepter, ana — zer gúm- bez bolar, «Analıq haqını tolıq ótedim», — Degen gáp kenewsiz qurǵaq sóz bolar. (<i>I.Yusupov</i>)

26-shiniǵıw. Keltirilgen temalar boyinsha epigraf tańlań.

1. Jetik insan — millet keleshegi.
2. Ajiniyaz shayır shıǵarmalarında muhabbat teması.
3. Berdaq shayır shıǵarmalarında hayal-qızlar obrazı.
4. I. Yusupov qosıqların súyip oqıymań.
5. T. Qayıpbergenov — tariyxıý shıǵarmalar dóretiwshi ustaz jazıwshı.

27-shiniǵıw. Úyege tapsırma. «Watan maǵan, men Watanga ke-rekpen» temasına epigraf tańlań hám shıǵarma jazıń.

SINTAKSIS HÁM PUNKTUACIYA

SINTAKSISLIK BAYLANÍSLAR

§ 7. Sintaksislik baylanıs haqqında túsinik

Sózlerdiń grammaticalıq qurallar arqalı baylanısıp, belgili mánilik qatnaslardı bildiriwine **sintaksislik baylanıs** delinedi.

Sózlerdiń sintaksislik baylanısıwi arqalı sintaksislik birlikler — **sóz dizbegi**, **gáp hám tekst** dúziledi. Mísali: *dáryaniń suwi*, *suliw jay*, *paxtani teriw* siyaqlı sózlerdiń dizbegi seplik qosımtaları hám orın tártibi arqalı baylanısqan.

Sonday-aq, sintaksislik baylanıs jay hám qospa gáp-lerdiń quramında da baylanıstırıwshılıq xızmet atqarıp, mánilik qatnaslardı payda etedi. 1. Ala bultlar aspandı qaplap, qar borap jawdı. (X.S.) 2. Bizler shay iship boldıq.

Bundaǵı birinshi gáp — qospa gáp. Ol eki jay gáp-ten dúzilip, ala bultlardıń aspandı qaplaǵanlıǵı, qardıń borap jawǵanlıǵı haqqında xabarlaydı. Bul qospa gáp-tıń quramındaǵı jay gápeler bayanlawısh formaları hám intonaciya arqalı baylanısqan. Ekinshi gáp — jay gáp. Bul gáp-tıń baslawısh hám bayanlawıshı betlik qosımtalar arqalı sintaksislik baylanısqa túskenn. Mánilik jaqtan xabar mánisin bildiredi.

28-shiniǵıw. Oqıń. Jay gápelerdiń quramındaǵı sózlerdiń sintaksislik baylanısın hám mánisin túsındırıń.

1. Ol erte oyandı. 2. Keń daladan qattı samal esip tur.
3. Ol ornınan turdı, kerilip-sozılıp, dem aldı. 4. Tańniń taza hawasın meylinshe juttı, kewil sarayı ráhatlengendey boldı.
5. Búgin de tań sáhárde Ámiwdiń boyına keldi, aydınlı suwǵa qaradı. 6. Kók shóplerdi, eginlerdi qıraw urdı. 7. Qara mallar kók shóplerdi tamsanıp jedi. 8. Seyilbek azan menen mallardı Shoqayqumdaǵı jaylawlarǵa ayدادı. (X.S.)

29-shiniǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli qosımta yamasa kómekshi sózlerdi qoyıp, kóshirip jazıń. Qosımtalar qosılǵan sózdi baylanısıp kelgen sózi menen birge astın sızıń.

1. Aspan... qara bult tegis qaplap al.... 2. Qar borap jaw....
3. Tal túś... jawǵan qar keshke ... tıńba... . 4. Qar dize... jawdı.
5. Dawıl tıń..., bultlar kóship, aspan ashı́l.... 6. Dalańlıq appaq bolıp kórin.... 7. Jılt-jılt etip hár jer... juldız kórin....
8. Aspannan jeti qaraqshı juldız... izle... . 9. Dóń... basına shıq..., átirap... qaradı. (X.S.)

30-shiniǵıw. Tekstti oqıń. Irkilis belgileriniń qoyılıw sebeplerin hám gáptıń mánilerin aytıń.

Men báhárdi sonday jaqsı kóremen. Oksana da jaqsı kóredi. Sizler de solay shıgarsız. Báhárdegi qozi-ilaqlardıń shad bolıwin aytpaysań-aw? Sizler olardıń kewilli oynap júr-genin kórseńzler edi? «Nárestelerdiń shaqı qıştıydi», — deydi Mansur atam.

Men palapanlardı, hátteki, alistan tanıman: ol tastıń ústinde turıp basın ana jaqqa bir, mina jaqqa bir burıp, tula bedenin tarap, quyashqa qızdırınıp atır.

Al, tawıqlar she? Olar úydiń dógereginde, hámme jerde órip júr hám arasında shaqırıp qoyadı.

Báhár kelse, qanday kewilli boladı desesh. Hámme kewillenedi. Hámme oynaydı, hámme qosıq aytadı,quslar say-raydı ... (M.K.)

§ 8. Sózlerdi baylanıstırıwshı qurallar

31-shiniǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qalay baylanısıp turǵanına dıqqat etip, sol sózlerdi baylanıstırıwshı quralları anıqlań.

Jawın ele **silpilep jawıp turǵan edi**. Sap-salqın tamshılar **Bahadırdıń betine tiyip**, titirkendirip jibergeni menen de, báribir oğan bul júdá **jaǵımlı seziledi**. Kósheden **mashinalar dizbegi** ızǵıp ótip tur. **Faralarǵa shaǵılısqan** gúmis tamshılar marjan monshaqlar kibi **asfalt tósın tıńimsız sabalaydı**.

Jigit **plashınıň jaǵasın** áste kóterip qoydı da, joldıń qırra jaǵasın enlep atırğan záwlim biyik **jaydıń joqarǵı qabatına kóz tasladı**. Jetinshi qabattaǵı shetki **aynanıń jarıǵı** óshıti. (S.I.)

Sózlerdiń óz ara bir-biri menen grammaticalıq baylanısqa túsiwi sóz dizbegi hám gápelerdi dúzedi. Sóz dizbegi hám gápeler tómendegi grammaticalıq qurallar arqalı baylanıсады:

1. Atlıqtıń seplik, tartım hám anıqlıq meyildiń betlik qosımtaları arqalı baylanıсады. Mısalı: **Bizler toǵaydıń ishinde** bes-altı saat **jol júrippiz**. (Ö.X.) Bul gápte **bizler jol júrippiz** degen sózler betlik qosımtası arqalı, **toǵaydıń ishinde** degen iyelik seplik hám tartım qosımtası arqalı baylanıсп kелген.

2. Kómekshi sózler arqalı baylanıсады. Mısalı: 1. Ol **traktorshı menen sálemlesip**, shigit egilgen atızlardı **qolı menen siltep kórsetti**. 2. Mashina **Topiraqqalaǵa qaray júrip ketti**. 3. Mashina **Jáhángir menen traktorshınıń izinen jetip, salta toqtadı**. (Ö.X.)

Bul mísallarda 1 — 2-gápelerdegi qara hárip penen jazılǵan sóz dizbekleri **menen**, **qaray** tirkewishleri arqalı baylanısqan. Al, 3-gáptegi dıqqat etilgen sózler **menen** dánekeri arqalı baylanıсп, teń mánılı baylanısta kелген.

3. Orın tártibi arqalı baylanıсады. Mısalı: 1. **Altın gúzdiń jaǵımlı samalı** esip tur. (S.S.) 2. Tawdıń alıstagi qarlı **shińları tap súwrettegidey bolıp turadı**. (Sh.A.) Bul gápelerde **altın gúz, jaǵımlı samal, qarlı shińları, súwrettegidey bolıp turadı** sózleri óz ara orın tártip arqalı baylanısqan.

4. Intonaciya arqalı baylanıсады.

Sóz dizbeginiń intonaciyası bir dem menen aytıлады: **Minaw balam, bul kitapxana, ol sawıńshı** degen sózler sóz dizbegin dúzip kелген. Bulardıń sóz dizbegi ekenligi soraw qoyiw arqalı da (qaysı **balam?**, qaysı **kitapxana?**, qaysı **sawıńshı?**) anıqlanıады. Bul jaǵdayda **minaw, bul, ol** almasıqları siltew almasıǵı mánisinde keledi. Eger de bul sózlerdiń arası ádettegiden sozlińıqı

intonaciya menen aytılsa, onda olar gáplik belgige iye boladi. Bul jaǵdayda almasıqlar atlıq mánisine jaqınlasadı: **Mınav — inim.** **Bul** — kitapxana. **Ol** — sawınsrı.

32-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi sózlerdiń qanday grammaticalıq qurallar arqalı baylanısıp kelgenin hám sol baylanısıp turǵan sózlerdiń qaysı sóz shaqabı ekenin túsındırıń.

1. Mádiyar menen Tolibaydıń jayınıń arasın «Tawbay jap» bólip tur. 2. Háwliniń kún batar arqa müyeshine keldi de, paqsanı kóz benen shenew ushın aspanǵa qaray bergeni, bir juldız sizılıp ótti. 3. Aqsaqal awılına tóte jol menen ketti. 4. Ol Qudaybergen hańqalı atın tepsindi. 5. Búgin jetiw ushın bir-eki jal jiýdelikten, jáńawitliklerden ótiw kerek edi. 6. Aqsaqal atasınıń aldına Dániyar juwırıp shıqtı. 7. Qunnazar «balaǵa bir nárse bereyinshi» dep, ári-beri qaltasın qarap edi, ishinen bir-eki qaq erik shıqtı. 8. Birewin Aqjarqıńǵa, birewin Dániyarǵa uslattı. (Sh.S.)

33-shınıǵıw. Berilgen sóz dizbeklerin tómendegi úlgi boyınsha kóshirip jazıń. Sózlerdi baylanıstırıwshı grammaticalıq qurallardıń astın sızıń.

Jazǵı kún, awıldıń kórinisi, awılǵa bardım, jaydı siba-dıq, mektepten shıqtım, awılda jasayman, awıl haqqında oylandım, keń jaylaw, awıldıń sulıw kórinisi, Araldiń suwı, kóldıń balığı, kólge qaray ketti, awılǵa kún sayın qatnadım, biyik taw, kóp qabatlı jay, inim ushın aldım, mınav Xojakól, anaw Qarataw, qaynaǵan suw, jawın-shashınlı kún, jańa qonıs, mekteptiń baǵı, jaqsı oqıydı, qálem menen jazdı, bes dápter, suwiq kún.

Úlgı:

1. Qosımtalar arqalı: awılda jasaydı,...
2. Kómekshi sózler arqalı: dáryaǵa qaray ketti,...
3. Orın tártıp arqalı: ashıq hawa,...
4. Intonaciya arqalı: mınav kitabım,...

34-shiniǵıw. Gáplerdi oqıń. Qosımtalı hám qosımtasız, orın tártibi arqalı baylanısqan sózlerdi tawıp, aytıp beriń.

1. Bizler kempir apam ekewimiz jasap atırmız. 2. Kempir apam tez-tez oylanıp qaladı. 3. Usı waqtılar ishinde úyde birqansha jańalıqlar boldı: sıyır tuwdı, al shaqlı qara qoy egiz qozi tuwdı, qozılarıńı birewi—qara, ekinshisi—aq. 4. Suwiq kúnleri qozılardı úyge kirgizemiz. 5. Olardıń ele aqılı joq, hesh nársege túsinbeydi. Qozılar órli-ǵúrlı juwıradı. 6. Kempir apam toqıp atırǵan zatın toqtatıp, kóz áyneginiń astınan qozılarǵa qaraydı hám maǵan olardı kózi menen qızıq etip kórsetedi. 7. Bir shuwmaq jún onıń dizesinen edenge jılısp tústi. 8. Kempir apam frontta jürgen birewge qolǵap toqıp atır. (M.K.)

35-shiniǵıw. Sózlerdi baylanıstırıwshi qurallardıń (qosımtalı, kómekshi sózli hám orın tártibi arqalı baylanısıwinıń) hárbir túrine yadtan eki gápten gáp dúzip jaziń.

§9. Sózlerdiń sintaksislik baylanısıw túrleri

Sózler sintaksislik jaqtan eki túrli bolıp baylanısadı. Sózler bir-birine ǵárezsiz, teń mánili bolıp baylanısadı. Ekinshiden, bir-birine ǵárezli, biri ekinshisin mánilik jaqtan túsındırıp baylanısadı. Usı siyaqli ózgesheliklerine qaray, olar teń **baylanıś** hám **baǵınıńqı baylanıś** bolıp ekige bólinedi.

Bir-birinen, ǵárezsiz, teń mánili baylanısta kelgen sózlerdiń dizbegine **teń baylanıś** dep ataladı.

1. Teń baylanıstaǵı sózler óz ara bir-biri menen dizbeklewshi dánekerler hám intonaciya arqalı baylanısadı. Misalı: 1. Tikjarlardıń ústin qaplaǵan **qayıńlar** menen **osinalar** **qızǵısh**, **sarı** reńge dónedi. (Sh.A.) Bul gáptegi diqqat etilgen sózler dáneker hám intonaciya arqalı baylanısqan. Bunda **qayıńlar** menen **osinalar** degen eki sózdiń arası **menen** dánekeri arqalı, al **qızǵısh**, **sarı** sózleri intonaciya arqalı baylanısp, teń mánili baylanısta kelgen.

Teń baylanıs jay gáplerdegi birgelkili aǵzalardı, dizbekli qospa gáplerdegi jay gáplerdi óz ara baylanıstıradı.

2. Baǵınıńqı baylanıs bir sózdiń ekinshi bir sózge baǵınıwı arqalı baylanısadı. Bunda baǵındırıwshı sóz baǵınıńqı sóz arqalı aniqlanadı, túsindiriledi.

Baǵınıńqı baylanıs sóz dizbegi hám baǵınıńqlı qospa gáptiń sıńarları arasında baylanıstı bildiredi. Misali: 1. **Gúzgi jiyin-terim sapalı ótkerildi.** 2. **Qalıń qar jawıp,** jer muztayǵaq boldı.

Bul misallarda birinshi gáptegi **gúzgi jiyin-terim sapalı ótkerildi** sózleri sóz dizbegi arasında baylanıstı bildiredi. Ekinshisi — baǵınıńqlı qospa gáp. Bulardıń hámmesinde de olardıń bir-biri menen baylanısqan sıńarları bir-birinen gárezli baǵınıńqı baylanısta kelgen.

36-shiniǵıw. Gáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge díqqat etip, olardıń qaysısı teń baylanısta, qaysısı baǵınıńqı baylanısta kelgenin hám teń baylanıstı bildiriwshı qurallardı aytıp beriń.

Bir saparı **úlkemizdegi quslar arasında** jaqın kúnlerde elimizdiń eń gózzal qalalarınıń birinde úlken **báhár bayramı** boladı degen xabar taradı. Ol jerde **shiyrin-shiyrin namalar** shalınıp, adamlar júdá **kewilli qosıqlar** aytıp, shadıman boladı eken. Qalaniń janında **úlken toǵay** bar. Onı **sayraqısh quslar** mákanlaydı. Áne sóğan úlkemizden **adamlar da, quslar da** qádir tutatuǵın eń sayraqısh qustı **jiberiwdi ótinipti.**

Sóytip **biziń aymaqtıń qusları ózleriniń úlken jiyinına** ushıp keldi.

Ózin **basqalardan joqarı** sanaytuǵın gárga eń **biyik orıngá jaylastı.** Onıń janına **uzaqsha hám sawısqanlar** kelip qondı. Zárre arraǵıraqta **qara torǵay, toqıldawıq, shımshıq, kekilik, búlbúl** hám kók shımshıq orın aldi. Úy qusları **úyreк, tawıq hám túyetawıq** ózleriniń arasınan kepterdi wákil etip jiberipti.

— **Bizler adamlar menen máńgi bircemiz.** Sóytse de tuwısqanlarımız **basqa quslardı umıtpaymız.** Eger jiyında hámmäge ortaq is talqılanatuǵın bolsa, oğan **bizler de qat-nasıwdı qáleymiz,** — dep aytıp bariwdı olar **kepterge tapsırıptı.** (M.K.)

37-shiniǵıw. Tekstti kóshirip jazıń. Hárbir gáptegi baǵınıńqı baylanısta kelgen sóz dizbekleriniń astın sızıń.

POSHSHA TORĞAY

Jazdıń payızlı azanı. Tań azannan jumısshilar qosıq aytıp atızǵa shıqtı. Olar hár waq-hár waq ashıq aspanǵa qaraydı. Ál hawada kózge ilinbey shırıldap sayraǵan poshsha torǵaydıń jaǵımlı dawısı esitiledi. Poshsha torǵaydıń qońırawday sıńgırılaǵan saz dawısı tómendegi egislikke, quyash nurına aralasıp jayılıp atırǵanday seziledi.

Poshsha torǵay keshe jiyında bola almadı. Sebebi, ol uya dúzetip atırǵan edi. Búgin uyani pitkerdi. Ol sayranlaw ushın kókke kóterildi. Usı waqıtta ol tosattan ótkerileyin dep atırǵan jarıs tuwralı esitip qaldı.

Erteńine taǵı quslardıń jiynalısı boldı. Olardıń ángimesi poshsha torǵay hám qarlıǵash haqqında edi. (M.K.)

38-shiniǵıw. Berilgen gáplerdegi dıqqat etilgen sóz dizbekleriń dálep teń baylanısta kelgenin, onnan soń baǵınıńqı baylanıstaǵısin terip kóshirip jazıń. Teń hám baǵınıńqı baylanıstaǵı sózlerdiń qalay baylanıspı kelgenin túsındırıń.

1. Bul gúrriń sol baliqshılar haqqında, sonıń ishinde Jolaman ǵarri menen balası Boransha haqqında bayanladı... 2. İlaydan hám tastan órilgen páskeltek jaylar tawdıń tik jarın jaǵalap salıngan. (Z.V.) 3. Aqshıl, sarǵısh, qızıl gúller ájayıp xosh iyisti átirapına taratadı. 4. Japlar menen saylardıń jaǵaları, ırashlar — tilkim-tilkim. Shorlı, sazlı jerler batpaqtan iylenip atır. 5. Arqadan esken samal kem-kem baǵıtın batisqa ózgerte basladı. (G.S.) 6. Men burılıp, atızlar tárepke qarap otırman. 7. Esik aldındıǵı sargayǵan shópler, aǵashtiń japiroqları, jaylardıń qańltır tóbeleri, kóshedegi aq telegraf stolbaları quyash nurları menen qubılıp tur.

— Jazdıń bizler menen jaqsı hám jilli xoshlasıwına qara! — dedi kempir apam. Bizler onı jaqsı sózlerimiz benen eslep júremiz.

Usı kúni azanda Petro aǵay menen Oksana da biziń awıl menen xoshlastı. (M.K.)

§ 10. Baǵınıńqılı baylanıstiń túrleri

Baǵınıńqılı baylanıstaǵı sózler óz ara bir-biri menen tórt túrli usıl arqalı baylanısadı: **kelisiw**, **basqarıw**, **jupkerlesiw** hám **úylesiw** (*izafet*).

1. Kelisiw. tiykarinan, baslawish-bayanlawishlıq qatnastaǵı sózlerdiń arasındań baylanıslardı bildiredi. Baslawish-bayanlawishlıq qatnastaǵı sintaksislik birliktiń sıńarlarınıń biri baǵınıwshı (*bayanlawish*), ekinshi baǵındırıwshı (*baslawish*) bolıp keledi. Bunda baǵınıńqı sóz baǵındırıwshı sózge formalıq jaqtan sáykeslenip, baǵındırıwshı sóz qaysı bette, qaysı sanda kelse, baǵınıńqı sóz de sol bette, sol sanda kelip baylanısadı: **Men** mektepte **isleymen**. **Sen** qurılista **injenerseń**.

2. Basqarıw. Sózlerdiń seplik qosımtaları (barıs, tabıś, orın, shıǵıs) hám tirkewishler arqalı baylanısiwinə **basqarıw** delinedi.

Seplik qosımtalı hám tirkewishli sózlerdi talap etip turǵan sóz baǵındırıwshı, al seplik qosımtalı hám tirkewishli sózler baǵınıńqı sóz boladı. Misalı: awılǵa bariw, ǵawashalardı suwǵarıw, awıldan qaytiw, ózińizge málim, mennen úlken, telefon arqalı sóylesiw, kún sayın qatnaw, qaladan awılǵa qaytiw t.b.

39-shiniǵıw. Oqıń. Gáptegi sózlerdiń qalay baylanısip kelgenine dıqqat etip, baǵınıńqılı baylanıstı bildiriwshı qurallardı aniqlań.

1. Shańqay túste tas tóbeden shıqqan quyash taslaqtı tabaday qızdırıdı. 2. Atlardıń doynaqları Taslaqtı tasırlatadı. 3. Anda-sanda kesirtkeler qashadı. 4. Sayımbet kózine quylǵan terin oramalı menen sıpırdı. 5. Bunı men jaqsı bilemen. 6. Mádiyar úyiniń tusında qalıp qoydı. 7. Ol barlıq jumislardı Atajanǵa tapsıradı. (S.S.)

40-shiniǵıw. Tekstti oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etip, olardıń qanday usılda baylanısip kelgenin túsindiriń.

Bizler kewilli túrde **shay ishtik**. **Qońsilarımız bizlerge** tańlanısip **qaray basladı**. Xibat ağanıń **awılǵa** alıp kelgen

bul jańa **xabarı** tez jıldırımday **tarap** ketti. **Hámmede quwanish**, júzinde kúlki. **Hámme** úyge jiynalıp, **shay** ústinde bul quwanishlı **xabardı**, qaladaǵı **ózgerislerdi** Xibat aǵanıń óz awzınan esite basladı. Men ekinshi keseni iship boldım.

Jiynalǵan adamlar kóp **waqtqa** deyin tarqamadı. Qaladan keshke **qaray** jańa **xabarlar** kelip jetti. Endi **Xibat** aǵanıń aytqanlarına isendi. (D.Y.)

41-shiniǵıw. Oqıń. Basqarıwshı baylanısta kelgen sózlerdi tavíp, olardıń qanday qurallar arqalı baylanısıp kelgenin túnsindirin.

1. Usı kúni jamǵır tún yarımlına shekem tınbادı.
2. Tawlardıń jıraları menen joqarǵı jiyekeleń kók shópler qaplap algan edi.
3. Sharwa qızı qoylardı qoradan shıǵardı.
4. Qolındaǵı saatına qarap edi, waqt jeti bolǵan eken.
5. Bunnan bir saat burın uyqısanın oyanıp, biraz jumıslardı pitkerdi.
6. Jupargúl kúlimsirewi menen qádemlerin niq basıp úyine qarap júrdı.
7. Jupargúl qara shaydı quya basladı.
8. Jupargúl, — dedi, Boranbay fermer-xojalıq orayına barmaqshıman.
9. Boranbay fermer-xojalıq orayına barıp qaytqan kúnnıń erteńine qoylardı ózi baǵıp ketti.
10. Juwǵan kirlerin dalaǵa jayıp shıqtı. (J.Sap.)

42-shiniǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli seplik jalǵawı hám tirkewishlerdi qoyp kóshirip jazıń. Baylanıstırıwshı qurallar arqalı baylanısıp kelgen sózlerdiń astın sızıp, olardıń qaysı seplik qosım-taları arqalı baylanısqanın aniqlań.

1. — Men sen... bunıńdaydı kútpegen edim. Meniń jan dýnyamnıń sır... túsinbediń. «Shibinnıń bası... baq qonsa, suńqar sálemge keledi» degen usı eken. Suńqardiń qádi... bilmedińiz, búgingi... umıtpayman — dep mashinası... minip jolina tústi.

2. Túske ... qoyların ózi baqqan Jupargúl tústen ... oqıwdan qaytqan inisi menen sińlisin ornı... jiberdi. Úy jumısı... kiristi. Anası qaytıs bolgannan ... úydiń ishki barlıq jumısları ózi... qarap qalǵan edi. Ákesi menen sińlisı, inisiniń kiyimler... juwdı. Qudiq... suw ákelip, shelekler... tol-tırdı. Usınday isler... shuǵıllanǵan kız keshtiń bolıp qalǵanın da sezbedi. (J.Sap.)

3. Jupkerlesiw. Sózlerdiń seplik qosımtasız hám tirkewishsiz orın tártip arqalı baylanısılwına **jupkerlesiw** delinedi.

Jupkerlese baylanısqan sózler orın tártibi jaǵınan araǵa sóz salmay, irgeles keledi.

Jupkerlesiwsı baylanıstaǵı sózlerdiń baǵınıńqı sıńarı, kóbinese, kelbetlik, ráwish, hal feyil, atlıq, sanlıq, almasıq, eliklewishlerden, al baǵındırıwshı sıńarı feyil hám atlıqlardan boladı: taza suw, qızıqlı kitap, áste sóyledi, silpilep jawdı, juwilmaǵan kóylek, jún oramal, bes dápter, jalt qaradı, bul bala t.b.

4. Úylesiw («izafet»). Sózlerdiń iyelik sepligi hám tartım qosımtaları arqalı baylanısılwına **úylesiw** delinedi.

Úylesiwsı baylanıstaǵı sózlerdiń baǵındırıwshı sózi tartım qosımtalı, al baǵınıńqı sózi iyelik sepliginde kelip baylanısadı: teńizdiń hawası, qudíqtıń suwi, boyannıń tamırı, jaydıń áyneǵı t.b.

Úylesiwsı baylanıstaǵı sózler orın tártibi jaǵınan arasında basqa sózler kelip, bir-birinen uzaq turıp ta baylanısa beredi: **Ámettiń** joldaǵı **isi**, qasarisa aytqan sózi Allamurattı hayran qaldırdı. (*T.Q.*) Maman **Murat shayıqtıń** izde kiyatırǵan **at qosshısı** ótip ketkenshe ırkilip turdı. (*T.Q.*)

Anlatıw. Úylesiw usılı menen baylanısqan sózlerdiń baǵınıńqı sóziniń iyelik seplik qosımtası túsip qalıp ta qollanıladı. Biraq onıń menen baylanısqan sózdiń qosımtası (tartım qosımtası) kórinip turadı. Iyelik sepligi túsip qalǵan sózdiń iyelik sepliginde ekenligi tartım qosımtası arqalı belgili bolıp turadı: **Stanciya náwbetshisi** qolındaǵı panısın bılǵańlatıp, sostavtıń bas betine qaray juwırdı. (*Sh.A.*)

43-shiniǵıw. Kóshirip jaziń. Jupkerlesiw usılında baylanısqan sózlerdiń astın sızip, baǵınıńqı sózdiń baǵındırıwshı sózdi qanday mánide sıpatlap kelgenin túsindiriń.

1. Aqsayıdıń salaları menen aydın-aydın tegislikleri, oylıbáuent jerleri burıngıdan da beter en shashıp, jayılp ketkendey kórinedi. 2. Quyash kem-kemnen qızdırıa basladı.

3. Jerden ızgarğa aralas jaǵımlı iyis ańqiydi. 4. Aqsay jerin súrip atırğan gúndelerdiń artında qara qoqshıl topıraqlar esilip qalıp atır. 5. Sultanmurat joqarı qarap, tıp-tınıq, shiy-shedey sheksiz kógildir aspan keńisliginde tirriwlasıp uship kiyatırğan tırnalardı kórdi. 6. Olar júdá joqarılap uship kiyatır. 7. Sol kúngi aspanniń shırshaday tınıqlığınan olardıń jíp-jíńishke bolıp sozilǵan uzın moynı, náp-názik tumsıǵı anıq kórinip turdı. (*Sh.A.*)

44-shiniǵıw. Gáplerdegi kóp noqattıń ornına tómendegi berilgen sózlerdiń tiyislisin qoyıp, kóshirip jazıń. Olardıń qanday baylanısta kelgenin, baǵındırıwshı hám baǵınıńqi sózlerdiń gáptıń qaysı aǵgası xızmetinde ekenin aytıp beriń.

1. Ol basına ... oramal jamılıp alǵan edi. 2. ... kóshe boylarında aq terekler ósip tur. 3. Aspanda munarlangan bultlar ... jıljıp baratır. 4. Jaqın waqıtlarda ... kúnler baslańdı. 5. Házirshe ... jerler ... múlgip tur. 6. Báhárdıń kúnleri sharwalar bul jerden tawǵa qaray ... qoylardı aydap ótedi. 7. Jipekke oranǵan qız-kelinshekler bolsa ... jaylawlar menen ... bulaqlar haqqındaǵı qosıqlardı aytıp, iyni qıymıldamaytuǵın jorgálardıń ústinde ... kete beredi. (*Sh.A.*)

Sózler: *jún, áste-aqırın, keń, bul, jawin-shashınlı, tınısh, jasil, súriw-súriw, móldır suwlı, shayqatlıp.*

45-shiniǵıw. Teksti oqıp, qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qanday qosımtalar arqali baylanısıp kelgenin hám olardıń qaysı usılda baylanısqanın túśindiriń.

Samal uytqıtıp ushırğan **qayıńní** ızgar **japıraqları** úyırılıp ushadı. Sol aqsham **samaldıń páti** menen **qayınlardıń japıraqları** sawdırıp kóp tógilip turdı. **Qayınlardıń dúp-dúziw nartları samaldıń** epkinli **páti** menen teńselip, usha basındaǵı **shaqalarınıń shuwıldısı** alıstan esitilgen **teńiz tolqınlarınıń gúwidisin** eske túśiredi.

Qaratawdıń say hám **ańgarlarınıń ústine tún qarańǵılıǵı** dónip turǵan edi. **Tawdıń etegine** jaylasqan kishkene **stan-ciyaniń dóbereǵi** onnan beter qarańǵı hám kewilsiz.

Eshelonlar batısqaray ótetugın edi. **Dóngeleklerdiń** ele juwiq arada suwımaytuğın **kósherleri** anda-sanda shayqatılıp ketedi. Eshelon **dáryanıń kópiriniń ústinen** taq-tuq etip gú-wildep ótti de, tunnelge jaqınladı. **Onıń** alıslarǵa jańgırıp ketken **dawısı tawdıń jarqabaqlarına** soqlıgisip hámme tá-repti lárzemge keltirip, túnletip tereklerge qonaqlap atırgan **ǵarǵalardıń** da **uyqısın** ashıp, shorshitip jiberdi. (*Sh.A.*)

46-shınıǵıw. Tómendegi berilgen gápelerdi kóshirip jazıń. Olardıń úylesiw usılı menen baylanısqan sózleriniń astın sızıń.

Góne arbaniń dóńgelekleri jol menen áste ǵajırlap baratır. Geyde toqtap qalıp, tím-tırıs bolǵan máhálde júreginiń dúrs-dúrs etip turǵanı qulaǵına esitiledi.

Tanabay ǵarri atınıń demalısınıń sarraslanıwın kútip biraz turdı. Tanabay attıń átirapında aylana basladı. Qulaǵına ele júreginiń dúrsildep turǵanı esitildi. Ol attıń jılawınan tarttı, olar jáne ásten júrip ketti.

Ol óz qıyalları menen bánt bolıp kiyatır. ǵarri oylanıp kiyatırǵanda, alısta kiyatırǵan jolawshı mashinanıń jaqtısı jarqırap kórindi. Jük mashinasınıń shıraları ótkir nurları menen onıń kózin qamastırdı. (*Sh.A.*)

47-shınıǵıw. Kórkem shıgarmalardan yamasa yadıńızdan qura-mında úylesiw usılı menen baylanısqan sóz dizbegi bar 6 gáp tawıp jazıń. Olardaǵı baylanısqan sózler hár túrli sóz shaqaplari arqalı bildirilgen bolsın.

SÓZLERDIŃ SINTAKSISLIK BAYLANÍSÍWÍN TÁKIRARLAW

Soraw hám tapsırmalar:

1. Sózler qalay baylanısadı? Sózlerdi baylanıstırıwshı grammaticalıq qurallardı aytıń.
2. Basqarıw usılında sózler qanday grammaticalıq qurallar arqalı baylanısadı? Mısal keltiriń.
3. Jupkerlesiw dep nege aytamız? Onıń baǵınıńqı baylanıstaǵı basqa túrlerinen ayırmashılığı qanday? Jupkerlesiwhı baylanıstaǵı sózlerdiń baǵınıńqı sózleri, kóbinese qanday sóz shaqaplarińan boladı?
4. Úylesiw usılı menen baylanısqan sózlerdiń baylanıstırıwshı qosımtaların aytıń. Mısal keltiriń.

48-shiniǵıw. Tekstti oqıp shıǵıń. Teksttegi gáplerdiń ishinen baǵınıńqı baylanısta kelgen sózlerdi tómendegi úlgi boyınsha hárqay-sısın terip kóshirip jazıń. Olardıń bir-birinen ayırmashılıǵıń aytıń.

ALTÍN JULDÍZLÍ ZAVODTA

Kegeyli rayonındaǵı «Paxta mamiǵı» akcioneŕlik jámiyetiniń sanaatshıları paxtanı qabillaw, qayta islew hám sapalı ónim islep shıǵarıwda pútkil dúnyaǵa belgili zavodlardıń biri bolmaqta.

Xalqabadtaǵı «Paxta mamiǵı» akcioneŕlik jámiyeti biraz jıllardan beri sırt ellerge shártnama boyınsha paxta talshiǵıń jetistirip beredi. Zavod jıl dawamında 45 miń tonna paxtanı qayta islep shıǵarıw quwatlılıǵına iye. Házırkı waqıtta zavodta 4 óndırıslık brigada paxtanı tayarlaw, shigitten ajıratıw, paxta talshiǵıń islep shıǵarıw menen shuǵıllanadı.

Zavod tiykarınan Kegeyli, Qaraózek hám Taxtakópir rayonlarınıń paxtaların qabil etedi hám qayta isleydi. 1997-jıldıń juwmaǵı boyınsha eń joqarı sapada paxta mamiǵıń islep shıqqanı ushın Ispaniya qalasındaǵı dúnya júzilik tayar ónimlerdi bahalaw komissiyasınıń sheshimi menen oğan «Altın juldız» medalı berildi.

Zavod sanaatshıları ótken jıl dawamında 6329 tonna paxta mamiǵıń sapalı islep shıǵardı hám buyırtپashılarǵa óz waqtında jetkerip berdi. On million 500 miń sumlıq payda aldi. Biz sanaatshılarǵa bıylıǵı jılda da mol tabıslar tileymiz. («Q.J.»)

Úlgı:

1. Basqarıw: paxtanı qabillaw, ...
2. Jupkerlesiw: sapalı isledi, ...
3. Úylesiw: zavodtıń mamiǵı, ...

49-shiniǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunına ılayıq onıń temasın tabıń. Usı tekstten paydalanıp, «**Báhár kórinisi**» temasında kishi shıgarma jazıń.

Tuwılǵan awılım — gózzallıqlarǵa, shadlıqlarǵa tolǵan mákan. Sendegi ótken balalıǵım, shoqlıǵım bári-bári júregimde altın siya menen jazılǵan.

Báhárdiń keliwi menen awılım jáne de ózgeredi. Tereklerdiń suliw japıraqları, miywe aǵashlarınıń zeynińdi ashatusıń gúlleri, jerdegi gilem kibi tóselgen kók shópler misli jánnetke usap ketedi. Ásirese, diyqan babalarımızdıń, qoli gúl baǵmanlarımızdıń tikken nálleri úlken baǵ bolıp, onda sayraqan búlbúllerdiń shoq namaları, átshóklerdiń, ópepeklerdiń, qarlıǵashlardıń jáne de báhár quslarıńıń hawada sharq urıp ushiwları seniń kórkińe kórik qosadı. Jap-salmalardaǵı mawjirep tolıp aǵıp atırǵan ılay suwlar, jerine tuqım sewip, bar ıqlasın jerge, tábiyatqa bergen márt diyqan jigitlerdiń islerin kórip, iske sát, diyqanlarım, — degiń keledi. Sáwlesin jerge tógip, tábiyattı jilitqan suliw quyashqa qarap, kewlińde ana tábiyatqa degen gózzallıq sezim oyanadı. Usınday báhár aylarında toǵayǵa barıp, ol jerdegi jabayı shóplerdiń búrtik shıǵarıwın tamashalaw, ana tábiyattıń ózi jaratqan sayamanlı terekleriniń astında taza hawadan dem alganǵa ne jetedi. Qoyıw qara taldıń sayasındaǵı aǵash sıpada átkónshek terbetip, búlbúlge hawaz qosqan ananıń gózzal tulǵası seniń sulıwlığıńa jáne de kórik qosadı. Misli bir dúnypadıǵı jánetseń, meniń awılım. «Q.J.»

SINTAKSISLIK BAYLANÍS BOYÍNSHA TEST SORAWLARI

1. Berilgen juwmaqlardan sózlerdi baylanıstırıw quralların anıq-lań.

- A. Seplik, tartım, betlik qosımtalar;
- B. Kómekshi sózler;
- C. Orın tártip;
- D. Barlıq juwaplar durıs.

2. Qaysı qatarda basqarıw usılı menen baylanısqan sóz dizbekleri durıs berilgen?

- A. Qalıń toǵay, bultlı kún;
- B. Kombayn menen túyeklew, atızlardı aralaw;
- C. Awıldıń kórinisi, ǵawashalardıń gúli;
- D. Duzlı samal, awıl adamları.

3. Qaysı qatarda jupkerlesiw usılı menen baylanışqan sóz dizbekleri durıs berilgen?

- A. Qızıl gúl, orta boylı jigit;
- B. Jaydı aqlaw, sport penen shuǵıllaniw;
- C. Tútinniń iyisi, nanniń mazası;
- D. ǵawashalardı suwǵarıw, terimshi qız.

4. Qaysı qatarda úylesiw usılı menen baylanışqan sóz dizbekleri durıs berilgen?

- A. Qunarlı topıraq, jawın-shashınlı kún;
- B. Araldıń balığı, qardıń suwi;
- C. Toǵız qabatlı jay, qayır-saqwatlı adım;
- D. Bala menen sóylesiw, sayaxatqa bariw.

5. Teń baylanısta baylanışqan sóz dizbegi berilgen gáptı tabıń.

- A. Atızda aq, sari, qızıl gúller ósip tur;
- B. Kópir salıw sawaplı is;
- C. Qızıl júzli jigittiń qızarganı ólgeni;
- D. Awırıw astan boladı.

6. Jaǵımlı samal, oqıǵan qız, sheberlep sóylew, tez júriw sóz dizbekleri baǵınıńqli baylanıstiń qaysı túrine kiredi?

- A. Kelisiw;
- B. Basqarıw;
- C. Jupkerlesiw;
- D. Úylesiw.

7. Ananıń suwreti, ǵarrınıń aqlığı, quliptıń gilti sóz dizbekleri baǵınıńqli baylanıstiń qaysı túrine kiredi?

- A. Kelisiw;
- B. Jupkerlesiw;
- C. Úylesiw;
- D. Basqarıw.

SÓZ DİZBEKLERİ

§ 11. Sóz dizbegi haqqında túsinik

50-shiniǵıw. Oqıń. Berilgen tolıq mánili sózlerdiń dizbegine dıqqat etiń. Olardıń qanday grammaticalıq qurallar arqalı baylanışqanın aniqlań.

Tawdıń kórinisi, kóldıń suwi, tereklerdiń japıraqı, mektepten qaytiw, salını suwǵarıw, atızda islew, qálem menen jazıw, awılǵa bariw, taza suw, tez sóyledi, qayta-qayta qaradı, silpilep jawdı, házir keldi, güldir-güldir kisnedi.

Sóz dizbegi eń kemi eki yamasa birneshe mánili sózlerdiń grammaticalıq baylanısınan dúziledi. Sóz dizbeginiń quramındaǵı sózlerdiń birewi (dáslepkisi) baǵınıńqı, ekinshisi baǵındırıwshı (bas) sóz bolıp qurıladı. Baǵınıńqı sóz bas sóz benen mánilik baylanısqa túsedı.

Sóz dizbegi óz aldına sintaksislik birlik dep qaralǵan menen, kóbinese gáp ishinde qollanıladı. Mısalı: Awıldıń suliw kórinisi meni uzaqtan ózine tarttı. («Q.J.») Bul gáptegi sózler tómendegi sóz dizbeklerine tallanadı:

- 1) awıldıń kórinisi;**
- 2) suliw kórinisi;**
- 3) meni tarttı;**
- 4) ózine tarttı;**

5) uzaqtan tarttı siyaqlı bes sóz dizbegine bólingen.

Eki yamasa birneshe tolıq mánili sózlerdiń mánilik hám grammaticalıq baylanısınan dúzilgen sózlerdiń dizbeginé sóz dizbegi delinedi.

Sóz dizbegi tómendegi belgilerge iye boladı: 1) eń kemi tolıq mánili eki sózdiń dizbeginen dúziledi; 2) óz ara grammaticalıq qurallar arqalı baylanısıp, biri ekinhisine ǵárezli baǵına baylanıсадı; 3) óz ara sintaksislik mánisi jaǵınan aniqlawishlıq, obyektlilik (zatlıq), písıqlawishlıq qatnaslardı bildiredi.

Sóz dizbegin jasawǵa tiykar bolatuǵın sózdi **bas sóz**, al bas sózdiń mánisin túsındırıp, keńeyttirip keleтуǵın sózge **baǵınıńqı sóz** delinedi.

51-shiniǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sóz dizbekleriniń qanday grammaticalıq qurallar arqalı baylanısıp kelgenin hám olardıń baǵınıńqı, bas sóz bolıp atalıwın túsındırıń.

Qudaybergenniń ákesi Ájimurat shabandoz tuwdı-pitti Qanlıköldiń turǵını edi. Pirmanbay **jılqımanınan** júdá **ırazi edi.** Sońǵı waqıtta úyirdi tek **Ájimuratqa tapsırıp**, jılqı menen isi bolǵan joq. Qanlıkól jılqı jayılimına qolaysız bolǵanı ushın, jılqımanlardıń geyde **Ústirtke shıǵıp ketetuǵın** waqıtları da bolatuǵın edi.

Ájiniyaz bul saparı **Qońırattaǵı dayısınıń úyne kiyatır edi.** Ol burqasınlap aǵıp atırǵan Xanjapqa qarap, tómendegi qosıq qatarların **áste aytı baslaǵan edi.**

Kún álleqashan batıp, **átiraptı** qarańgılıq **qaplaǵan edi.** Aspanda **esap-sansız juldızlar** jimınlaydı. (K.M.)

52-shiniǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Sóz dizbegin dúzip turǵan sózlerdi tawıp, astın sızıń hám qanday grammaticalıq qurallar arqalı baylanışqanın aytıń.

Májilis keshke jaqın tarqadi. Adamlar hár tárepke tarqa-sıp ketti. Kimi tawlarga, qoy otarları menen qara mal fermalarına, awıllarına tarqasti. Tanabay kóp penen birge júk mashinası menen tegislik arqalı jónep ketti. Suwiq samal denesin juwlatadı. Tanabay kuzovtıń müyeshine otırıp aldi da, jaǵasın kóterip óz pikirleri menen bánt bolıp aldi. Onıń ózi bir mánili gáp aytı almasa da, basqalardıń gápın tiń-ladı. Mine, óziniń de shashlarınıń jarısı ağardı. Jumıstıń mashaqatınan báribir qutıla almaysań. Óziń tirimiseń, demek, onı birdeyine omırawlap iyterip júriwiń kerek. (Sh.A.)

53-shiniǵıw. Berilgen gáplerdegi sózlerdi grammaticalıq baylanı-sına qaray sóz dizbegi túrinde terip jazıń hám olardıń baǵınıńqı baylanıstıń qaysı túri ekenin anıqlań.

1. Sońǵı kúnleri sayaman shertektiń astı payızlı bolıp ketti.
2. Ulken japtan aqqan suw oǵan salqınlıq baǵıshlaydı.
3. Arqa betten jaǵımlı samal esip turadı.
4. Shertektiń ishi de jaqsı bezelgen edi.
5. Sıpası taxta menen pollanǵan.
6. Sıpanıń ortasına qoyılǵan stoldı úsh-tórt adam dógereklep otırıptı. (Ó.X.)

§ 12. Sóz dizbeginiń basqa til birliklerinen ayırmashılığı

Dizbeklesip kelgen sózlerdiń barlıǵı derlik sóz dizbegi bola bermeydi. Sırtqı dúzilisine qaraǵanda sóz dizbegine uqsas sózler júdá kóp. Máselen: tas kómır, poshsha torǵay, aq sarı, buwday reń, uzın boylı, qızıl shalǵıshlı, sóylep boldı, alıp ketti, qulaq saldı, kewli

pitti, awzın ashpadı, gewgim tústi, qas qaraydı, iyni túsiw, kózdi ashıp jumǵansha t.b. sıyaqlı sózler eki yamasa birneshe sózlerdiń dizbeginde kelgen menen sóz dizbegi bola almaydı. Olar bir leksikalıq mánige barabar leksikalıq birliki bildiredi. Bul sózlerdiń arasında sintaksislik baylanıs joq, olar dara sózler sıyaqlı bir intonaciya basımında aytılıp, bir sóz mánisindegi qospa sóz hám turaqlı dizbekke aylanğan.

Gáp ishinde qospa sóz hám turaqlı dizbekler sóz dizbeginiń bir sıńarı bolıp keledi. Misali: uzın boylı adam, shubar ala siyır, ángimesin aytıp boldı, kózdi ashıp jumǵansha ketip qaldı, suw serpkendey tím-tırıs t.b.

Sóz dizbegi basqa til birliklerinen tómendegidey ózgeshelikleri arqalı ayrıılıp turadı:

1. Sóz dizbeginiń sıńarları mánilik jaqtan belgili nominativlik qospa túsiniklerdi bildiredi, al qospa sóz hám turaqlı dizbekler (frazеologiyalıq dizbekler) neshe sózden dúzilse de hámmesi bir leksikalıq túsinikti ańlatadı.

2. Sóz dizbeginiń sıńarları sintaksislik xızmeti jaǵinan hárqaysısı gáp aǵzası xızmetin atqaradı, qospa sóz hám turaqlı dizbekler neshe sózden dúzilse de gápte bir aǵzanıń xızmetinde keledi.

54-shiniǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qaysısı qospa sóz, qaysısı turaqlı dizbek, qaysısı sóz dizbegi ekenligin hám olardıń bir-birinen ayırmashılıǵıń túsındırıń.

1. **Úlken isti júzege asırıw ushın úlken kúsh kerek** bilsen. «Kóp kótergen júk jeńil» — deydi xalıq. 2. Jákhangir **qır dóberegine qaradı**. Hámme oy ústinde. Sonlıqtan, dóberek suw serpkendey **jim-jirt**. 3. Ol **adamlardıń pikirin tınıq tınladı**. 4. Jákhangir kewilli túrde yoship ketti. Kózlerinen **ushqın atıp turǵanday** sezildi. 5. Ol **qáddi-boyı kelisken**, qariwlı, **orta boylı jigit** edi. 6. Ol **jerlerdi súrip**, mákke ekken jaqsı. Biraq, tez-tezden, basıp-basıp **suwǵarıp turiw kerek**. (Ö.X.) 7. Jaydıń ishi **urıp tiqqanday** adamǵa tolı. 8. Onıń gápi túyeden **postın taslaǵanday** boldı.

55-shiniǵıw. Berilgen sóz toparlarınıń qaysısı qospa sóz, qaysısı turaqlı dizbek hám qaysısı sóz dizbegi ekenin tómendegi úlgi boyınsha bólip jaziń.

Aq boz at, sarı ala, keń jawırınlı jigit, sóylep berdi, qosıq aytti, shıgıp ketti, jumǵan awzin ashpadı, qulaq saldı, kóz tiki, iyni túsiw, awzınıń sarısı ketpegen, qulaǵıńdı kesse bilmeyseń, kópir arqalı ótiw, sulıw jazıw, sekirip túsiw (qorqqanınan), sekirip túsiw (joqarıdan), dize búgiw, dizerlep otırıw, zer-zebil bolıw, qabaǵın úyiw.

- Úlgı:**
1. Qospa sóz: uzın boylı, alıp ketti, ...
 2. Turaqlı dizbek: kóz salıw, salısı suwgá ketiw, ...
 3. Sóz dizbegi: silpilep jawdı, jaqsı oqıw, ...

56-shiniǵıw. Berilgen gáplerdegi dıqqat etilgen turaqlı dizbeklerdiń ornına mánisin beretuǵın sinonimlerin qoyp, kóshirip jaziń. Olardıń sóz dizbeginiń qaysı sıńarı (baǵınıńqı ma yamasa baǵındırıwshı ma) bolıp kelgenin aniqlań.

1. Túni boyı gúzette bolǵan ǵarrılar jón-jónine **kóz ıldiriw ushın** jambaslap qıysayısti. (*À.T.*) 2. **Kózdi ashıp jumǵansha** hámme bala ananı qorshalay qaldı. (*À.T.*) 3. Qanday tap-sırma bolar eken, ne aytar eken dep kómandirge **qulaq túrdı**. 4. Ele **awzinan ana súti ketpegen** balalarǵa sheyin maydanǵa shıqtı. (*A.B.*) 5. Joldasları jaqqan ottı kórip, **quwanıshı qoynına siymağan** Erpolat áste ǵana qosıq aytıp joldaslarına jetti. (*M.D.*) 6. Awıldıń dógeregi **pıshıq murnı batpaytugin** toǵay edi. (*A.B.*) 7. Eki-úsh ret qalqıp shúmdi de, pátli ağısqı aralasıp **kózden ǵayıp boldı**. (*S.A.*) 8. Hawa rayı birden buzılıp, **kózge túrtse kórgısız** ala-sapıran boldı da qaldı. (*N.D.*)

§ 13. Sóz dizbeginiń dúzilisi

Sóz dizbekleri mánili eki yamasa birneshe sózlerden dúziliwine qaray jay hám qospa sóz dizbegi bolıp ekige bólinedi.

1. Jay sóz dizbegi mánili eki sózdiń sintaksislik baylanısınan dúziledi: Araldıń baliǵı, kóldıń suwı, jún

oramal, qalıń toǵay, jaqsı oqıydı, terektiń putaǵı, toǵaydan shıqtı, awıl haqqında oylaw, dáryaǵa deyin barıw t.b.

Qospa sózler hám turaqlı dizbekler de jay sóz dizbeginiń bir sıńarı bolıp keledi. Mıslı: **Aral teńiziniń balığı, sarı sınlı qız, kók shóplı dala, sporttı jaqsı kóriw, túp degen túkirik jerge túspeytugın suwiq, kózdi ashıp-jumǵansha** barıp keliw t.b.

2. Qospa sóz dizbekleri jay sóz dizbeginiń quramına basqa sózlerdiń kirip, keńeyip keliwinen dúziledi. Mıslı: paxtanı teriw — **paxtanı mashina menen teriw, salını suwǵarıw — salını qandırıp suwǵarıw, úyge qaytiw — úyge keshke qaray qaytiw, jańa jay — jaqında salıngan jańa jay, Nókistiń kóshesi — Nókistiń keń kóshesi** t.b.

Qospa sóz dizbekleri eń kemi úsh hám onnan kóp sózlerdiń dizbeginen dúzile beredi. Mıslı: Ústirttiń jer astı baylıqların qazıp alıw, paxtanıń tárbiyasın sapalı júrgiziw, awıldı sapalı awız suw menen támiyinlew t.b.

57-shiniǵıw. Tekstti oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sóz dizbeklerin dúzilisine qaray qanday sóz dizbegi ekenin hám olardıń qanday grammaticalıq qurallar arqalı baylanısıp turǵanın aytıń.

Sol jılı ol **jetisin tolتırıp**, segizge qaraǵan edi.

Dáslep oǵan arnap portfel satıp alındı. Qara **dermatinnen tigilgen** bul **portfeldiń** ashılıp jawılǵanda shırt etetuǵın jiltırawıq temirden islengen **qulpi** bar edi. Oǵan qosımsha mayda zatlar salatuǵın **qaltası** da bar. Bir sóz benen sıpatlaǵanda, qádimgi mektepke alıp baratuǵın **oqıwshınıń portfeli**. Hámme nárse áne **usınnan baslanadı**.

Atası **bul portfeldi kóshpeli avtolavkadan satıp aldı**. Tawdaǵı sharwalar ushın kerekli zatlardı alıp jüretuǵın avtolavka San-Tash ańgarında otırǵan bajbanniń úylerine hárdayım qayırılıp ótetuǵın edi.

Tap usı jerden baslap ańǵardıń bağdari menen **tawǵa qaray sozlip ketetuǵın** qoriq toǵay baslanadı. Ol jerde tek bolǵanı úsh xojalıq bar. Sonda da, avtolavka anda-sanda úylerdiń **tusında ırkılıp ótedi**. (Sh.A.)

58-shiniǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Jay sóz dizbekleriniń astın sizip, olardı baǵınıńqılı baylanıs türlerine ajıratıp aytıp beriń.

Qońıratqa kirgen jerde Xiywa úlgisinde eki ǵubbalı minar salıńǵan. Olardıń ortasınan eki arba teńnen siyǵanday dárwaza qurılǵan. Esik aldında jipek shapan menen aq shógirme kiyinip, qılısh asıńǵan nókerler náwbetshilik etedi. Qalaǵa kúnine birneshe kárwanlar kelip, júk tiyelgen túyeniń qońırawları uzaqtan jańlap esitiledi. Qońırat álleqanday dábdebeli bir shıǵıs qalalarına usap kórinetuǵın edi.

Qońırattıń bergi dárwazası menen argı dárwazasın tutastırıwshı úlken jol bar. Ásirese, Mańğıshlaqtı jaylaǵan qazaqlar kóp sandaǵı qara mal, jılqı hám qoy-eshkilerdi aydap ákelip, dágne awmastıradı. (K.M.)

59-shiniǵıw. Tekstti oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge díqqat etip, olardıń neshe mánili sózden dúzilgenin hám dúzilisi boyınsha qanday sóz dizbegi ekenin aytıp beriń.

Qılıshköldiń eteginen kóteriletuǵın biyik **tawdı** Kókirek taw dep ataydı. Bul tawdıń arqa jaǵındaǵı janbawırları **tiken japiroqlı ágashlar** menen qaplańǵan, al **qubla jaqtaǵı janbawırları** bolsa, **tep-tegis jaziqliq**. Quyash penen jaltıraǵan **bul taw** tap házır ǵana shashı alıńǵan jaltır bastı eske túsiredi. Tawdıń bul shetinde **arpa janbawırına barıp tirelgenshe** ilǵıy ágashlar ósedи. Olar ózleriniń putaqları menen arqanıń suwiǵın ótkermey, **tawdı jawıp turǵısı kelgendey irǵalısıp turadı**. Eger Kókirek **tawınıń tóbesine shıǵıp**, átirapqa qarasań, aspan jiyeginiń qayaqtaǵı bir alıs jaqlarǵa zıńgıp baratırǵanın, al tómenge qarasańız **Oral dáryasınıń jaǵasına jaylasqan** Girmá awılıniń úyeleriniń hárreniń uyasınday bolıp kózge túsetuǵının kóresiz.

Házır Kókirek tawdıń qubla eteginde Sharufullaniń qoyları **kók maysa shóplerdi julıp jep**, ǵashırlatıp shaynap jür, al tawdıń basında bolsa hár qıylı jastaǵı bes adam otırıptı. (M.K.)

60-shiniǵıw. Kóshirip jazıń. Qospa sóz dizbeginiń astın sizip, olardıń neshe sózden dúzilgen hám baǵındırıwshı sıńarınıń qanday sóz shaqabınan bolǵanın aniqlań.

1. Awılımızda «Abat turmis jılı»nda jańadan salıngan suliw jaylar boy tikledi. 2. Awıldıń qaptalında 10 gektarlıq miywe baǵı bar. 3. Jáne de «Abat turmis jılı»nda awılımızdıń kóshe átirapi kóklemzarlıqqqa aylandırıldı. 4. Jasıl ağashlar ózi ósetuǵın jerdiń rejimin jaqsılaydı, hawaniń ígallığın arttıradı, samaldıń tásir etiw kúshin páseytedi, hawaniń ta-zalığın jaqsılaydı. 5. Egilgen jasıl ağashlar úlkemizdiń kelbetin ózgertedi, adamlardıń jumıs islewi hám dem alıwi ushın qolaylı jaǵdaylar dúzep beredi. («E.Q.»)

§ 14. Sóz dizbegindegi mánilik qatnastalar

61-shiniǵıw. Berilgen gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan sóz dizbeklerine dıqqat etiń. Olardıń qanday mánilik qatnasta kelgenin hám qanday sóz shaqabı arqalı bildirilgenin aniqlań.

Paroxod áste-aqırın jılıjıy basladı. Ózi aq hám uzın paroxod trubasınan tútin buwdaqlatıp kete berdi. İssıq kólge, aq paroxodqa qaray júzip baratırman. Paroxodtaǵı adamlar hayran qalǵanlıqtan bul ájayıp maqluqtı kóriw ushın antala-sıp qaradı. Onnan keyin aq paroxod óz baǵdarı boyınsha júze berdi. Kóldi astan-kesten etetuǵın bul dúbeley San-Tash ańgarınıń samalı. Dawıl olardıń artınan quwıp, toqtawǵa múmkinshilik bermey, birewin de qaldırmastan İssıq kólden quwıp shıqqan. Bizler sol dawıllı jerde turamız. Ol bizler tárepten baslanadı. Qısı menen dáryanıń argı jaǵındaǵı toǵaylıq samal menen gúwlep, astan-kesten bolıp turǵanlıqtan, hárte qorqınishlı seziledi. (Sh.A.)

Sóz dizbeginiń quramındaǵı sózler óz ara grammaticalıq baylanısqa túsiw arqalı mánilik qatnastardı bildiredi. Sóz dizbegindegi grammaticalıq máni baǵındırıwshı sóz benen baǵınıńqı sózdiń arasında boladı. Baǵınıńqı sóz baǵındırıwshı sózdi anıqlawıshlıq, tolıqlawıshlıq hám pısıqlawıshlıq mánilerde túsindiredi. Usı siyaqlı mánilik ózgesheliklerine qaray sóz dizbekleri anıqlawıshlıq qat-nastaǵı sóz dizbegi, tolıqlawıshlıq qatnastaǵı sóz dizbegi hám pısıqlawıshlıq qatnastaǵı sóz dizbegi bolıp úshke bólinedi.

1. Anıqlawışlıq qatnastağı sóz dizbegi. Anıqlawışlıq qatnasti jupkerlesiw hám úylesiw usılında baylanısqan sóz dizbekleri ańlatadı. Bunday qatnastağı sóz dizbeginiń, baǵınıńqı sıńarına qanday? qansha? neshe? kimniń? neniń? sorawları qoyıladı. Mısalı: jún oramal, bılgarı etik, qızıl kóylek, úyır-úyır jılqı, bir qushaq otın, sa-wıñshı qız, túngı suwiq, aqshıl bult, jas bala, suliw kórinis, inimniń kitabı, awıldıń sáni, tawdıń qarı t.b.

2. Tolıqlawışlıq qatnastağı sóz dizbegi. Tolıqlawışlıq qatnas basqarıw usılında baylanısqan atawısh hám feyl sóz dizbekleri arqalı bildiriledi. Bunday qatnastağı sóz dizbeginiń baǵınıńqı sıńarına kimge? nege? kimdi? nenı? kimnen? neden? kimde? nede? kim menen? ne menen? kim tuwralı? ne tuwralı? degen sorawlar qoyıladı. Mısalı: sózge sheber, iske hayyar, oqıwǵa ziyrek, sózge sheshen, muzıkaǵa qumar, ózińizge málım, abırayǵa sherik, Azattı tanıdı, suwǵa shomıldı, suwıqqa tońdı, dawısınan tanıdı, suwdan ishti, májiliste talqıllandı, avto-busta keldi, sharwalar menen ushirastı, súwreti arqalı tanıdı, egis ushın tayarlandı t.b.

3. Pısıqlawışlıq qatnastağı sóz dizbegi. Pısıqlawışlıq qatnasti basqarıw, jupkerlesiw usılında baylanısqan sóz dizbekleri arqalı ańlatıladı. Bunday qatnastağı sóz dizbeginiń baǵınıńqı sıńarına qayda? qaydan? qayerde? qashan? qalay? qáytip? t.b. sorawlar qoyıladı.

Pısıqlawışlıq qatnastağı sóz dizbeginiń baǵındırıwshı sózi feyilden, baǵınıńqı sózi hár túrli sóz shaqaplarınan bola beredi: qalaǵa bariw, awıldan qayıtw, kún sayın qatnaw, jaqsı oqıw, suliw jazıw, tabıslı tamamlaw, eki aylanıw, úsh ay oqıw, tez islew, tómen túsiw, erteń barıw, kóp oqıw, jalt qaraw, gúldır-gúldır kisnew, dizerlep otırıw, baqırıp sóylew, silpilep jawıw t.b.

62-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Anıqlawışlıq qatnastağı sóz dizbekleriniń astın sizip, olardıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin hám baylanısiw usılın aytrıń.

1. Qısta toǵayda onsha kóp jumıs bolmaydı. 2. Jazda súriw-súriw qoy yaması úyır-úyır jılqlıların aydap kelip,

olardıń jaylawǵa bir túneп ketkenin oǵada jaqsı kóremen. 3. Sharwalardıń bala-shágaları júz mashinası menen keledi. 4. Júk mashinasına otaw hám basqa da zatlar tiyelgen boladı. 5. Bizler úyge jaylawdaǵı shóp-shardiń arası menen qaytamız. 6. Jas jılqıman shıǵar bul qosıq aytıp kiyatırǵan. 7. Jas jigit olardıń shákirti eken. (*Sh.A.*)

63-shiniǵıw. Gáplerdi oqıń. Basqarıw usılında baylanışqan sóz dizbeklerin tawıp, olardıń qanday mánidegi sóz dizbegi ekenin aytıń.

1. Er jigit eli ushın tuwiladı, eli ushın óledi. 2. Iske hayyar, awqatqa tayar. 3. Astı qardarına, isti sárdarına tapsır. 4. Ekkende joq, tikkenge joq, qırmanda tayar. 5. Miynetke ilayıq ziynet bar. 6. Sózge batır bolǵansha, iske batır bol. 7. Adam adamǵa miyman. (*naqıllar*) 8. Otırǵanlar Jumabaydıń sózin tínladı. 9. Men de saǵan sonı aytpaqshıman. (*A.Á.*) 10. Ol bıyıl toǵızıñshını pitkeredi. 11. Bizler paxtanı mashina menen terip alamız. («*E.Q.*»)

64-shiniǵıw. Gáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózler sóz dizbeginiń qaysı túri ekenin hám mánilik qatnasların aytıń.

Bası batırlardıń qalqanıday shoshayıp, Taslaq bólimi **kórindi.** Aynalası tím-tırıs. **Ara-tura** sarı shımshıq **shúykildeydi.** Jiyegin **qalıń súyrik qaplaǵan.** Taslaq, **baǵanaǵı** kisińiń aldińan búgin de qarsi shıǵıp tur. Ol **kemesiniń basın** qır jaǵaǵa tiredi de, **awzı arqaǵa qaray ashılgan baraqtıń qasına kelip toqtadı.**

Bul jerdiń aynala dógereginen **teńizdiń** tanıs **iysisı** ańqıdı. Tos basqan awlar **uzın sırgawılda jayıwlı tur.** Kelgen kisi usılayınsha oylap **baraqtıń ishine kirdi.** Heshkim joq, **tompa-yısıp** balıqshıllarıń tósek ornı **jatır.** Ol dárhال gırra **keynine qaytti.** Esichtıń aldińa shıqqanda góna basın **joqarı kóterip,** **baraqtıń arqa jaǵına qaradı.** Quyash ádewir **kóterilip qalıptı.** Ol **qamıs jaydı** tez sholıp ótti. (*Ó.A.*)

65-shiniǵıw. Kóshirip jazıń. Sóz dizbeklerin tawıp, olardıń astın sızıń. Sóz dizbekleriniń qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanışqanın, baylanısw túrlerin hám sorawlar qoyıw arqalı mánilerin aniqlań.

Kún batıwǵá aynalısıp eńkeyip baratır. Mayda shılpıldaq tolqınlar jaǵadan qashıp, gá, jaǵaǵa jarmasıp, samal menen kún boyı oynaydı, biraq, keshke taman birden toqtap qaldı. Oyńga baslı sebepshi bolǵan samal tawǵa qaray kózden ǵayıp bolıp ketti.

Balıqlar da azanda hám keshte oynaǵandı jaqsı kóredi; móldır suwdı shılpıldatıp, olar suw betinde úlken hám kishkene dóńgelekler qaldıradı, al eń qırıń qıylıları joqarı sekirip, gúmis qabırshaqların jıltıldatıp: maǵan qarańlar, bız-ler qanday suliwmız, suliwlígimızǵa súysinińler, degendey maqtanadı (M.K.)

66-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Basqarıwshı baylanıstaǵı sóz dizbeklerin tawıp, olardı sorawlar qoyıw arqalı qaysı mánilik qatnasta kelgenin (tolıqlawıshlıq pa yamasa pısıqlawıshlıq pa) anıqlań.

1. Ízildaǵan samal qoldı qaltıratıp, betti tońdırادı.
2. Kemedegi kisi tappa-tuwrı aldına qarap tur. 3. Aqjal tolqın kók aspandı hawes etkendey joqarı qaray shapshıydı, qaytadan teńizge shuwıldaydı. 4. Quslar tinish tappay anda-mında uship-qonıp, teńizdi basına kóterip júr. 5. Barlıq zatlar shilleniń saqıy kúninen nár alganday. 6. Ekinshi bir tárepten baliqshılar kemeleri menen teńizge túsip kiyatır. 7. Usı waqiyalar kemede kiyatırgan jalǵız adamnıń basında bar. 8. Ol ózi áskerde bolmasa da, kiyimdi jiynaqlı etip kiyiwge ádetlenipti. 9. Móldır qoy kózli, jasi otız beslerge kelgen bul kisiniń ústine kiygen jaǵalı sari gimnastyorkası menen putındaǵı galufe ózine kútá jarasıqlı. (Ó.A.)

67-shınıǵıw. Cifrlap berilgen hárbir sóz dizbeginiń baǵınıńqı sóziniń baǵındırıwshı sóz benen qalay baylanısqanın, qanday mánilik qatnasta turǵanın hám sóz dizbeginiń sıńarlarınıń qanday sóz shaqaplarının bolǵanın aytip beriń.

1. Kósheni tazalaw, qalaǵa qaytıw, iqlas penen oqıw, ǵawashalardı birlew, awıldan keliw, demalısqa shıǵıw, suwda júziw, parkte qıdırıw, kún sayın qatnaw, dáryaǵa qaray ke-tiw, qálem menen jazıw.

2. Jaqsı oqıw, suliw jazıw, qızıqlı ertek, suliw bezelgen jay, joqarı kóteriliw, tómen túsiw, tez kirip shıǵıw, keń

jawırınlı jigit, shaqqan bala, sızılıp ağıw, qamırdan qıl suwırganday etip aytıw, úsh ret qatnaw, eki aylanıw, kóp qabatlı jay.

3. Tawdıń etegi, köldiń suwi, awıldıń baǵı, günjiniń japıraǵı, Araldıń balıǵı, meniń inim, inimniń kitabı, qardıń suwi, qoydıń jüni.

Sóz dizbegin tákirarlaw ushın sorawlar hám tapsırmalar:

1. Sóz dizbegi degen ne? Onda neler úyreniledi?
2. Sóz dizbegin aniqlaw belgilerin aytıń.
3. Sóz dizbeginiń qospa sóz hám turaqlı dizbeklerden ayırmashılıǵı qanday? Mısal keltiriń.
4. Sóz dizbegi dúzilisine qaray qanday túrlerge bólinedi?
5. Sóz dizbegi qanday mánilik qatnaslardı bildiredi? Hárbir túrine mısal keltiriń.

GÁP

§15. Gáp hám onıń tiykarǵı belgileri

Gáp qanday da bir haqıyqatlıqqa qatnalı waqıyahádiyseler tuwralı xabar, soraw, buyrıq mánisin bildiretuǵın sintaksislik birlik. Belgili bir pikir tiyanaqlılıǵı gáp arqalı bildiriledi. Mısalı:

- Masalbektiń jazǵan xati seniń yadıńda bar ma?
- Yadımda, Tolǵanay. Bilemen.
- Awa, ekewimiz bilemiz. (*Sh.A.*)

Bul gápler eki adamnıń sóylesiwinen, qarım-qatnas jasawınan dúzilgen. Olardıń hámmesinde de gáplik belgi, pikir tiyanaqlılıǵı bar. Hárbir gáp ózine tán intonaciyasına iye bolıp, bólinip aytılǵan.

Gáp bir sózden de, eki yamasa birneshe sózlerdiń dizbeginen de dúziledi. Olar neshe sózden dúzilse de gáplik belgi — intonaciya hám bir náwiye pikir tiyanaqlılıǵına aňlatadı.

Til arqalı qarım-qatnas jasawdıń eń kishi sintaksislik birligine **gáp** dep ataladı.

Gáptıń ózine tán tiykarǵı belgileri tómendegiler:

1) gáptıń tiykarın bas aǵzalar (baslawish hám bayanlawish) dúzedi.

2) hárbir gáp intonaciya pútinligine iye boladı.

3) gáptiń mazmunınan belgili bir máhálge qatnaslı is-háreket, waqiyalar xabarlanadı: 1. Shigitler kógerip shıqtı. 2. Tárbiya jumısları júrgizilip atır. 3. Gáwashalar-dı suwgáriwdı baslaymız.

Bul gápler ótken, házirgi hám keler máhállerde qollanılğan.

Gáp aytılıw maqsetine qaray **xabar**, **soraw**, **buyrıq** gáp bolıp úsh túrge bólinedi.

Gápler adamnuń hár túrli kewil-kúyi, tuyǵı-sezim-lerin (quwanıiw, tańlaniw, renjiw, kúyiniw t.b.) bildirip, **úndew gáp** mánisin de bildiredi.

68-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Teksttegi gáplerdiń qanday qarım-qatnasiń xızmet atqarıp kelgenin, gáp bolıp düziliw belgilerin hám máhállik qatnaların aniqlań.

Oǵan selteń beriwdiń keregi joq. Kempir irkilip turdı da, biraz waqıtqa deyin qır-dógeregine gúńgirt tartqan, nur-sız kózleri menen qarap:

— Amanbasań, qutlı dalam? — dedi áste ǵana.

— Shúkir, Tolǵanay. Sen keldiń be? Boldırıp qalipsań góy. Shashlarıń da appaq bolıptı. Qolińda hasa.

— Há-á, qartaydım góy, keń dalam. Biltirdan beri kele almadım. Kórip turman, seniń ele sol turısıń. Ústińnen egislik ketpeydi. Búgin meniń ótkenlerdiń ruwxın eske alatuǵın kúnim.

— Bilemen, Tolǵanay. Ózim de seni keler dep kútip jatır edim. Bul saparı da aqlıǵıńdı ertip kelmediń be, Tolǵanay?

— Kórip tursań góy. Qara basım keldim. (*Sh.A.*)

69-shınıǵıw. Teksttegi gáplerdi oqıń. Hárbir gáptiń aqırına qanday irkilis belgisi qoyılıp turǵanın hám olardıń aytılıw maqsetine qaray qanday gáp mánisinde kelgenin aytıń. Teksttiń dáslepki shınıǵıwdıń dawamı ekenine dıqqat etiń.

— Demek, sen oǵan ele hesh nárse aytpaǵan ekenseń daǵı onda, Tolǵanay? Bir kúni bolmasa, bir kúni birew to-sattan dúrs ettiredi góy ele?

— Öytip oylap ne qilayin. Erte me, kesh pe, aqırı bir kúni ózi-aq biler-dá. Ózi de eseyip, jaqsı-jamanniń parqın ayıratuǵın bolıp kiyatır. Biraq, ele ol meniń ushın náreste. Aytayın desem, tasbawır bolıp qalar dep qorqa beremen.

— Sóytse de, adamnıń haqıqatlıqtı bilgeni maqlı góy, Tolǵanay.

— Túsinemən bárın de. Biraq, qalay aytaman? Men biletuǵın haqıqatlıqtı, qádirdan dalam, sen biletuǵın, hátteki, hámme biletuǵın haqıqattı házirshe tek gána ol bilmeydi. Bilgennen keyin qanday qiyallardıń basına barar eken? Ótken-ketken hádiyselerdiń tórkine durıs túsine alarmeken? Ele bala góy. Ómirden túñilip ketpese bolar edi, — dep oy-lana beremen. (Sh.A.)

70-shiniǵıw. Berilgen gáplerdegi kóp noqattıń ornına tiyisli qosımta yamasa kómekshi feyllerdi qoyıp, gáplerdi tiyanaqlı etip jazıń. Gáptı dúziwshi grammaticalıq tiykarlarınıń (baslawish hám bayanlawıştıń) tallaw úlgisi boyınsha astın sizin hám feyil bayanlawışhlardıń qaysı bet, qaysı máhálde turǵanına túsinik beriń.

Balıqlar oynap, quşlar sayrap, balalar nárete toqip.... Þabdulla menen Aydar ózleriniń nárete toqıwın pitker... Óz qolları menen islegen islerine súysin...

Sóytip balalar ózleriniń júdá áhmiyetli islerin islep bol..., awılǵa qaray asığılıq penen júrip....

Men jardan jarga sekiriwdi úyren.... Tek bolǵanı júziwdi bilmey.... Erteń azan menen kólge shıǵıw kerek. Hámmemiz tań qarańgısında monshaniń qasına jiynala.... Al, seniń qayıǵıń keshte tayar tursın. (M.K.)

§ 16. Gáptıń mazmunına qaray túrleri

Gápler mazmunına qaray **xabar gáp, soraw gáp, buyrıq gáp** hám **úndew gáp** bolıp tórt túrge bólinedi.

Xabar gáp. Qanday da bir haqıqatlıq haqqında xabar mazmunın bildiretuǵın gáplerge **xabar gáp** delinedi.

Xabar gápler sóylewde bir jón páseń intonaciya menen aytıladi. Jazıwda xabar gáptıń aqırına noqat qoyıladı.

Xabar gápler mánisi boyinsha bolıp ótken, bolıp atırǵan ya endi bolatuǵın is-háreket, qubılıslardı xabarlaydı. Mısalı: Úlkemizde báhár baslandı. Endi sanawlı kúnlerden soń diyqanlarımız úlken úmitler menen jerge tuqım shashadı. Házir awillarımızda báhárgi egiske tayarlıq jumısları qızǵın júrgızılıp atır. («E.Q.»)

71-shiniǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunın sóylep beriń hám tekstiń qaysı stilge qatnashılıǵıń, waqıyanıń bayanlanıw waqtın aytıń.

ATA JURTÍ TÚRKSTAN

Túrkstan toǵız jol túyisken Shıǵıs Kárwan joli oraylarınıń bırı edi. Bir waqıtları Orıs xan bul jerdi orayıq qalaǵa aylandırıp, Noǵaylı eliniń paytaxtı bolǵan. Oqqas Otırarǵa kelip otawın tigip, Sıǵnaqtan saray saldırǵan. Onıń ulı Muwsa Jayıqqa qaray qashqannan keyin de bul jerde ádewir búlgınhılıkler bolǵan.

Sońınan Shaybanı xan kelip sháhárdı iyeledi. Usınday sebepler menen Túrkstanda ózbek, qazaq, qaraqalpaq xalıqları aralasqan, bir mámlekет payda boldı.

Qaraqalpaqlar bul jerdi «Ata jurtı Túrkstan» dep ataydı. Bul at negizinen Oqqas zamanınan qalǵan bolsa itimal. Noǵaylılar bir-biri menen kelispey qalsa, dárhəl «Ata jurtı Túrkstanǵa kóshemiz», dep qızıl gegirdek bolıp atırǵanı. Bul jerge qaraqalpaqlarıń bir bólegi bir miń bes júz eliw segizinshi jılı kóship kelgen. Ózlerin «Qaraqalpaq» dep atap, Sıǵnaq átirapın jaylaydı eken. (K.M.)

Soraw gáp. Mazmunı boyinsha sorawlı máni bildiretuǵın gáplerge **soraw gáp** delinedi.

Sóylewshi ózi bilmegen náselerin, is-háreket, waqıyalardı sorap biliw maqsetinde soraw gáplerdi qollanadı.

Soraw gáptıń sorawlı máni bildiretuǵın bólegi basqa bóleklerine qaraǵanda kóterińki aytıladı. Jazıwdı soraw gáptıń keynine soraw belgisi qoyıladı. Mısalı: Bala úydiń aldına shıǵıp, kelgen mashinanı kórmekshi boldı. Neshe dóńgelekli eken ózi? Tórt dóńgeleklimeken?

Gónemeken ya taza mashinameken? Izindegi tirkewi qanday eken? (Sh.A.)

Soraw gáplerdiń mánisi tómendegi grammaticalıq qurallar arqalı bildiriledi:

1. **Kim, ne, qanday, qaysı, neshe, qansha, qalay, nege, ne ózi, ne ushin** t.b. soraw almasıqları arqalı: Ne dep tursań? Qaydan kiyatırsań? Sonda qalay boladı? Mınaw kim, qaydan kelgen? Ne qılıp júr ózi? — dep soraydı. (Sh.A.)

2. **ma/me (ba/be, pa/pe), she** soraw hám **góy** anıq-law janapayları arqalı: —Kárwaniń aman-esen jetip keldi me? Sawdań güjip atır ma? — Kóp waqıttan beri kórinbey kettiń góy?

3. Soraw intonaciyası arqalı: Bul adamdı bir jerde kórgendeymen?

— Siziń bayaǵı saparı mennen qattı kewlińiz qalǵan shıǵar, aǵa? — dedi.

72-shiniǵıw. Tekstti kóshirip jaziń. Soraw gáplerdi dúziwshi grammaticalıq qurallardıń astın siziń hám ishinen intonaciya arqalı bildirilgen soraw gáptı anıqlań.

«Sen hesh nárse bilmey tursań ba? Atam nege bunshelli qapa kórinedi? Ayıbi ne onıń? Ol nege Alabastı jaydaq minip keshigip bardı? Múmkin, ol toǵaydaǵı marallardı kórip irkilip qalǵan shıǵar?... Al, eger marallar joq bolsa she? Múmkin, olardıń kelgeni ótirik shıǵar. Sonda ne boldı? Ol nege keldi dep aytti? Usıdan ótirik bolsa, mehriban shaqlı Maral bizlerge narazı boladı» — dep sıbırlap otırǵanday edi. (Sh.A.)

Buyrıq gáp. Buyrıq, ótinish-tilek, máslahát-keńes, shaqırıw siyaqlı buyrıqlı mání bildiretuǵın gáplerge **buyrıq gáp** delinedi.

Buyrıq gáplerdiń mazmunınan qanday da bir sóylewshi tárepinen basqa birewge (tínlawshiǵa) buyrııw, ótinish etiw, máslahát beriw, shaqırıq hám t.b. mániler ańlasılıp turadı.

Buyrıq gáplerdiń intonaciyası eki túrli boladı: birde olar xabar gáptıń intonaciyasına jaqın buyrıqlı mánide

aytılısa, birde kóterińki intonaciya menen aytıladi. Aytiliw ózgesheligine qaray buyriq gáplerdiń keynine jaźıwda noqat (.) ya úndew belgisi (!) qoyıladı. Misali: Otır, Tolǵanay! Túrgelip tura ber me, óziń ayaq awiriw adamsań, tastıń ústine jayǵasıńqırap otırıp al, bir ilajın kóreyik bunıń. Seniń usı jerge kelgeniń esińde bar ma, Tolǵanay?

— Yaǵay, Tolǵanay, sen olay deme. Sen sol dawirlerińdi basınan baslap yadıńa túsiriw ushın bir táwekel etip kór. (*Sh.A.*)

Buyriq gáptıń bayanlawishi tómendegishe ańlatıladı:

1. Kóbinese, buyriq meyiliniń II hám III bettegi túrleri arqalı: Meyli, bunday hádiyseler **júzege kelmey-aq qoysın**. Sen de hesh jaqqa **joǵalıp ketpey-aq qoy**. Bultlarǵa qarap tím-tırıs **jata ber**. (*Sh.A.*) Ósken jerdiń oylı-bálestin ańlap bariw kerek, ulım. Shayıq atańniń zeynine **tiyme, sadıq bol**. Endigi gáptı Amanqul biy **aytsın**. (*T.Q.*)

2. Buyriq meyildiń II bettegi túrine **-shi/-shi, -ós, -shesh, -sańa/-seńá** janapayalarınıń qosılıwı arqalı ańlatıladı: Azıraq tınıshlanshi, Batıray, shawqım salmay turshi. (*S.K.*) Qosibay hayalınıń aqılsıǵanın jaqtırmay: — Qoysańa, — dep jekirindi. — Ha júwernemek, kelseńá, bermaǵan. (*K.S.*). — Bárın bershesh, bárın. (*I.Q.*) Há ǵarrı, shıǵós beri. (*Sh.S.*)

73-shiniǵıw. Teksti oqıń. Buyriq gáplerdi tawıp, olardıń irkiliş belgilerine diqqat etiń. Qanday jaǵdayda noqat hám qanday jaǵdayda úndew belgisi qoyılatuǵının túsindiriń.

Ol óz ómiriniń ishinde birinshi mártebe dawısın kóterip ashıwlınıp baqırdı:

— Qáne, attan túś! — Attıń alalmay turǵanın kórmey tursań ba? Tús degende túś!

Hayran qalǵan Orazqul óğan únsız boysınıp, etik-petigi menen attıń ústinen suwgá sekirip tústi.

— Qáne, qaptaldan deme!

Olar ekewi birden kúsh qosıp omırawlap edi, tasqa tirelgen bórene áste jılıslay basladı.

— Attı kóter! Attı! — dep Mómin Orazquldı nuqıp jiberdi. Olar biraz qıyınhılıqtan soń attı tik ayağına mindirdi.

— Shesh! — dep buyırdı Mómin.

— Nege?

— Shesh deyment men saǵan! Qaytadan tirkeymiz. Shesh arqanlardı.

Orazqul bul saparı da oǵan únsız boysındı. At bórernen-den ajiratılǵannan keyin Mómin onı jeteley basladı.

— Al, endi júr, — dedi ol. — Bir aylanıp kelemiz. At azıraq dem alsın. (*Sh.A.*)

74-shiniǵıw. Gáplerdi oqıń. Olardıń aytılıw mazmunına itibar beriń hám mánisin anıqlań.

1. Gárezsizlik — aydın jal! 2. Xosh kelipsiz, abat mákan jılıníń Nawrızı! 3. Hár kúnimiz Nawrız bolsın! (*«E.Q.»*) 4. Qáne, kóp ırkilmeyik. — Basla onda, kettik. (*T.Q.*) Endi men onıń júzin kórmeymen. (*K.S.*) 5. — Orazqul aǵa, meniń portfelime qara! Mektepke baraman. Meniń portfelime qara! — dedi bala. 6. — He, ne dep sandalap tursań! — dedi qorqıp ketken Orazqul. (*Sh.A.*) 7. Endi sen usı jerde qala ber. Shayıq atańniń zeynine tiyme, sadıq bol, ulım. Endigi góaptı Amanqul biy aytśın. (*T.Q.*)

75-shiniǵıw. Ózleriń oqıp atırǵan kórkem shıǵarmalardan yamasa yadińıldan xabar, soraw hám buyrıq gáplerdiń hárbirine eki-úsh gápten tawıp jaziń. Jazıwdı olarǵa noqat, soraw hám úndew belgileriniń qoyılıwına itibar beriń.

Úndew gáp. Sóylewshiniń aytılajaq pikirge hár túrli emocionallıq tuyǵı-sezimlerin bildiretuǵın gáplerge **úndew gáp** delinedi.

Úndew gápler óziniń negizgi mazmunına qosa sóylewshiniń quwanıw, tańlaniw, kúyiniw ya súysiniw t.b. sıyaqlı kúshlı emocionallıq tuyǵı-sezimlerdi ańlatadı. Misali: Bala kele sala ashıq turǵan qapılarǵa: — Keldi! Dúkán-mashina keldi! — dep júregi sháwkildep birden qattı baqırıp jiberdi. Kempir bolsa balanı erkeletip: — Yapırmay, bunıń kóziniń kórgishligin-ay! — dep qoysi. (*Sh.A.*)

Ündew gápler intonaciyalıq jaqtan ayriqsha kúshli dawis tolqını menen aytılıdı, jazıwda keynine úndew belgisi qoyıladı.

Ündew gápler tómendegi jollar menen úndewlik mánilerdi ańlatadı:

1. **Yapırmay, alaqay, pah, pay, uwh, ah, haw** t.b. sıyaqlı tańlaq sózler arqali: **Pa**, dúnya-ay! Tuwıp ósken jer qanday qádirli! **Alaqay**, Palman ağam kiyatı! (N.D.) **Uwh**, jüregim jańa jayaptı góy! (G.S.)

2. **Qanday, qansha, qanshama, qaysı, sonday, qalay, bunsha** sıyaqlı kúsheytkish mánili sózler arqali: Bul **qanday** awhal! Aysáñem bolsa Ódalaqtıń qanjiǵasında jılap ketti. (S.X.) Usınday ápiwayı miynet erleri bizde **qanshama** kóp deysiz! (G.S.) Buğan **bunsha** suliwlıq, shıray, **bunsha** sawlat, kelisen qáddı-qáwmet qalay payda bolǵan! (S.X.)

3. Gápler süren-shaqırıq mánisinde kelgende úndewlik máni ańlatadı: Jasasin barlıq jer júzinde paraxatshılıq! Elimiz gúllene bersin! Barlıq kúsh, jetistirilgen zúráatti sepsitpey jiynap alıwǵa qaratılsın! Hámme jiýin-terimge! («E.Q.»)

Ündewlik máni joqarıdaǵı dúzilislik ózgesheliginen basqa, gáptıń mazmunı hám intonaciysi arqali da bildiriledi. Bunday jaǵdayda gáp quwanıshlı xabar, qutlıqlaw, algıs aytıw, súysiniw, xoshlasıw, qáhárleniw, ǵarǵaniw, ǵázepleniw t.b. mánilerde keledi: **Kóz aydın**, batır, kóz aydın! («A.») Shabdar! At bolǵanıńa, janıwar! (Sh.A.) Súyinshi sheshe, Gúljamal keldi! (A.Bek.) Kórsetemen men saǵan! — dep ózinshe ishinen jekirindi Orazqul. Xosh bol dalam!... Írazi bol, xosh endi, qanazatım Gúlsarı! (Sh.A.)

76-shiniǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Ündew gáplerdiń dúziliw jolların hám mánilerin túsındırıń.

1. — Mınaǵan qara, ene, qanday ráhát baǵıshlaytuǵın jawın deyseńá! 2. Qaray qoysa endi, qanday móldir jawın bul! 3. Ah, sadaǵań keteyin, qudayım-ay! 4. — Ha, há, doynaq taslawına qara! Qara! (Sh.A.) — Hásı bolsam,

qayttım! Jamanlıq jawdını basına! (K.S.) 6. Pay, kún de jandı-aw! (T.Q.) 7. Ah, Sultanmurattıń sondaǵı ayaq-ayaǵına tiymey zımirawın-ay! 8. Wáy, taksist degenlerde de iyman bolmaydı-aw! 9. Tuwlıǵan jerim, Qaraqalpaqstanıım, seniń sulıw tábiyatıń sonday kórkem! («E.Q.»)

77-shiniǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Gáplerdiń qaysısı buyriq gáp, qaysısı úndew gáp ekenin aniqlań.

1. Ózi qarapáreń bolsa da, kúlimsiregen júzi sál qızǵısh dónip, kózleri quwanıştıń tásirinen jaynap turǵan jas kelinshek edi. Esten shıqpas essiz ǵana kelinim-ay! Ah, Áliyman-ay! 2. Bir nárse bolǵan qusayıdı, ene, — dep baqırıwi menen Áliyman da juwırıp ketti. 3. «Óziń saqlaqýsań, qudayım»—dep gúbirleniwim menen men de juwırıp kettim. Ah, sondaǵı juwırǵanımday! Toqtap turiń! — dep baqırayın desem, dawısım shıqpaydı. 4. — Tinishlanıń! Qáne, qoyıńlar, qatınlar?! — dep erkeklerdiń arasında turǵan birew baqırdı. 5. Ol sál úndemey turdı da, qaptalındaǵı járdemshilerine buyırıp: — Nege afírayıp tursań! Xodla motordı! 6. Al, oraqshılar, sizler nege tursız endi? Qáne, barıńlar, jumislarıńızǵa! 7. Bizler de telmirip turmız. Sonıń arasında, bir qolına qızıl, bir qolına sarı bayraqsha uslaǵan temir jolshi juwırıp kelip:

— Toqtamaydı! Toqtamaydı! Bılıy turiń! Joldan bılıy shıǵıń! — dep bizlerdiń kókiregimizden iytere basladı.

Tap sol waqıtta túbimizden:

— Apa-a-a! Aliyма-aan! — degen dawıs shıqtı. Sol! Ma-salbek! Ah, sadaǵań ǵana keteyin, qudayım-ay! Ol tap túbimizden ótip baratır eken-aw, sonda. 8. Pay, áttegene-ay, ekewi de qara jerdiń qırtısın aylandıratuǵın diyqan edi-aw! (Sh.A.)

78-shiniǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıp, úndew gáptı dúziwshi grammaticalıq qurallardıń astın sızıń hám mazmuni hám intonasiyasına qaray úndew mánisin bildiretuǵın gáplerdi tawıp aytıń.

1. Assalawma áleykum, áyyemgi Aral! Sen qanday gózzalsań! Sen nelerdi kórmediń-áy, qádirli Aral! (Q.E.)

2. Diyqanshılıq dalasınıń batırlarına sålem! (*N.D.*) 3. Ana bolıw degen qanday ádiqli is deseńá! (*Sh.A.*) 4. Jasay ber, keleshegi ullı Ózbekstan Respublikası! (*«E.Q.»*) 5. Pah, Óte-genniń ósirgen almasın aytsańa! (*Q.E.*) 6. Aytarı bar ma oniń, avtolavkada ne joq deyseń, bári de bar! (*Sh.A.*) 7. Uriş! Saǵıyraniń júregine hásiret salasań! Ápsheriń ábeshiy! (*K.S.*)

§ 17. Gáptiń dúzilisine qaray túrleri

79-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqńı, dúzilisi, olardıń grammaticalıq tiykarlarına dıqqat etiń. Dúzilisine qaray qanday gáp ekenligin aniqlań.

Sabaq dawam etti. Men ádeп jay bólshek haqqında oqıwshılardan **sorap**, sońınan qalamasın **ózim túsindirdim**. Bul kúni jay bólshekler haqqında taxtada shınıǵıw **isledik**. Birte-birte **oqıwshılar** bugan **túsiniп ketti..**

Bunnan keyin **qońıraw qaǵıldı, bizler** mektep-úyge **kirdik**. **Hawa rayı jelemik tartıp**, kúnnıń suwita baslaǵanına kóp kúnnıń **júzi boldı**. Mine, búgin aqsham kútilmegende eń dáslepki **qar jawıp shıqtı**. Burın samal esse qum sapırılıp, astan-kesten bolatuǵın **Qızılqum aq kórpe jamıldı**. Tańǵa jaqın qattı **samal turıp, qar úrgını baslandı**. (*Ó.X.*)

Gápler dúzilisine qaray jay gáp hám qospa ǵap bolıp, ekige bólinedi. Jay gápler bir grammaticalıq tiykar — baslawish hám bayanlawıstiń qatnasınan dúziledi. Olardıń mazmunınan tiyanaqlı bir oy-pikir ańlatıladı. Mısalı: **Oqıwshılar** oqıwǵa ábden **quniqtı**. Kewlime **bári** de burıngıśınan **jaqsı**. (*Ó.X.*)

Bul gáplerdiń ekeli de jay gáp. Olar baslawish hám bayanlawish tiykarınan dúzilip, oqıwshılardıń is-háreketi haqqında oy-pikirdi bildiredi.

Óz aldına tiyanaqlı pikir bildiretuǵın sintaksislik birlik **jay gáp** dep ataladı.

Qospa gáp eń kemi eki grammaticalıq tiykardan dúziledi. Olar neshe jay gápten dúzilse de, qospa oydı bildiretuǵın xabarlawdıń bir pútin sintaksislik

birligi. Misali: 1. **Biz** gawashani qanshelli álpeshlep **tárbiyalasaq**, **ol** sonshelli ónim **beredi**. («E.Q.») 2. **Men** onıń jáne bir nárse aytqanın jaqsı kórip úmitlendim, biraq **ol** hesh nárse **aytpadi**. (M.K.) 3. Mırzashólde **jańa jerler ózlestirildi** hám **suw ákelindi**. Onda úlken **qurılıs isleri pitkerilip**, burıngı quwraqan quw dalada pútkilley jańa **sháhárstanlıq payda boldı**. (Ó.X.)

Bul gáplerdiń hámmesi de qospa gáp. Olar eń kemi eki jay gápten dúzilip, bir pútin qospa oydi bildiredi. Qospa gáptiń quramındaǵı hárbir jay gáptiń óz aldına baslawish hám bayanlawıshı bar. Olar qara hárip penen jazıp kórsetilgen.

Eki yamasa birneshe jay gáplerdiń mánilik hám intonaciyalıq baylanısınan dúzilgen gáplerge **qospa gáp** delinedi.

80-shınıǵıw. Gáplerdi oqıp shıǵıń. Olardıń ishinen dáslep jay gáplerdi, sońınan qospa gáplerdi terip kóshirip jazıń. Olardıń bir-birinen ayırlıp turatuǵın grammatikalıq ózgesheligin túsındırıń.

Oqıwshılardı tarqatıp, demalısqa shıqqan kúni Toqjan shofyor jem alıp qayıtw ushın kolxozǵa júrmekshi boldı. Men de tayar mashinaǵa ilestim, istiń sóti tústi. Bulay bolmaǵanda bir-eki kún irkilip qalıw múmkin edi.

Men chemodanımdı jerden kóterip alıwǵa meyil bergenimde, ishke Aybergen aǵa kirip keldi. Mashina turǵan jerje shekem Jaybergen uzatıp saldı. Mashina jerdegi qar ústine jawǵan qırrıqlarǵa bujır-bujır iz salıp, áste alǵa jılıjıdı. Sol waqıtta men kabinanıń artqı áyneginen basımdı burıp qarasam, men mashinaǵa mingin jerde Jaybergen qolın sil-tep izimnen ele qarap tur eken.

Avtobus Shimbay shayxananıń aldındaǵı keń maydanǵa kelip toqtadı. Men úyge kirip kelgenimde, Jaybergennən basqa heshkim joq edi. Biz ekewimiz ájik-gújik sóylesip otırǵanda, sırttan Marjan sheshey kirip keldi. (Ó.X.)

81-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Hárbir gáptegi baslawish hám bayanlawıshitıń tallaw úlgisi boyınsha astın sızıń. Grammatikalıq tiykarlarınıń sanına qaray, olardıń dúzilisin anıq-lań.

Bizlerdi arba quwip jetti. Bizler Oksana ekewimiz jáne oğan otırıp aldiq. Arba aq úyge jaqınlańqırap, terek astına kelip toqtadı. Ağam menen Petro ağay úyge qaray ketti, al bizler apam menen attıń qasında qaldıq. Úydiń qasında jiltırágan relsler jatır, olar hesh jerde pitpeytuǵın qanday da bir sheksiz alışlarǵa ketedi. Bul relsler boyınsha poezddiń degershikleri dóńgeleydi. Úydiń aldına tep-tegis úlken taslar qalangan. Tek olar bul jerde kóp, biriniń ústine ekinshisi qalanıp, olar boyınsha adamlar jüredi. Apam Oksana ekewimizdiń qolımızdan jetelep, bizler de usi tegis tastıń ústi menen júrdik. Apam sóylemeydi de, úndemeydi de. (M.K.)

Gápti tákirarlaw ushın sorawlar hám shınıgıwlar:

1. Gáp dep nege aytamız hám onıń tiykarǵı belgilerin aytıń.
2. Gápler mánisine qaray qanday túrlerge bólinedi?
3. Buyriq gáplerdi aytıń, olarǵa qanday ırkilis belgileri qoyıladı?
4. Úndew gáplerdiń xabar, soraw, buyriq gáplerden ayırmashılıǵıń aytıń.
5. Gáplerdiń dúzilisine qaray bóliniwin aytıń. Jay gáp penen qospa gáptıń ayırmashılıǵı qanday?

82-shınıgıw. Gáplerdi oqıń. Olardıń dúzilisine qaray qanday gáp ekenin hám ayırmashılıǵıń aytıń. Birinshi topar gáplerdiń dúzilisi boyınsha tiykarların (bas aǵzaların) tawiń. Sonda-aq, ekinshi topar gáplerdiń neshe tiykardan dúzilgenine dıqqat etiń.

I

Aspanniń saw jeri joq, jaynaǵan juldızlar menen sıǵasıp tur. Ásirese, Nókistiń aldındıǵı taslaqtıń ústinde kóz qamasıtırıp jilt-jilt etken jaqtılar bıǵan-jiǵan. Geybir juldızlar má-yektiń sarı uwızınday bolıp, jerje aǵıp túsip atır. Sonda kem-kemnen jaqınlaǵan sayın tuwilǵan jer kózge ısiq kórinip, asfaltta zımirap kiyatırǵan avtobustıń ishinde otırıp, qır-dógerkke názer salıp qarayman.

Bári de burıngıday. Mine, kóldıń bergi jaǵındaǵı oqıwshılar lageri, áne, kún batısta Sorsha mazarstanlığı, al joldıń shıǵısı aeroport... . (Ó.X.)

II

1. Ağısı pátli taw ózenleri taslardı, tawlardı buzadı, waqt gúlli jer betin tanıp bolmastay túrlendiredi. 2. Eger okean keńisliginde dúbeley, dawıl suwdı astan-kesten etetuǵın bolsa, al Orta Aziya siyaqlı kontinentlerde shańğıttı aspanǵa suwıradı yamasa egisliklerdi shańǵa batırıp taslaydı, atızlarǵa, baǵlarǵa, mal sharwashılıq fermalarına, elatlı punktlerge nóser jamǵır quyadı. 3. Eger shólistannıń topılısı toqtatılmasa, onda sahranıń otlı hágwiri biziń planetamızdıń ókpesi bolǵan tropikalıq toǵaylor zonasına da jetedi. («E.Q.») 4. Átiraptan kóktıń iyisi átirdey ańqıp, toǵaylorlarda mákan etken hár qıylı quşlar simfoniyası jańǵıradı. (A.Bek.) 5. Kimde-kim paxtadan joqarı zúráát algısı kelse, jumıstıń heshbir túrin ekinshi dárejeli dep qaramawı kerek. (A.Á.)

83-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Olarǵa irkilis belgilerin qoyıwdı umitpań. Irkilis belgileriniń qoyılıw sebeplerin hám ne ushın hár túrli irkilis belgisi qoyılatuǵınına túsinič beriń.

Tawdıń ańǵarınan qádimgidey kúshli samal esip, páskel-tek stanciyasınıń arjaǵındaǵı jardı qırıp aǵıp atırǵan dáryanıń ústi qaynawıtlap tur

Jolıńa ayday qarap otır edik.

- Salamat barsız ba — dedi oǵan kelgen adamlar
- Qalaysızlar ózlerińiz — dedi Seydaxmet
- Qalay bolatuǵın edi, otırmız áytewir. Óziń nege ke-shikiń
- Al, Orazqul qayda úyde me dep dárhäl soray basladı kelgenlerdiń birewi
- Üyinde dedi Gúljomal. Sizler tınıshsızlanbay-aq qoyıń Bizikinde-aq qonasız orın tabıldı. Júrińler.
- Pah mıltıq bolǵanda ma dep jiberdi Seydaxmet túyeden postın taslaǵanday etip. — Eki júz kilo gósh shıǵar edi ózinen, ya
- Áh janıwarlardıń suliwın-ay dep jiberdi ol.

—Way boy, suw emes, bul muz góy dep baqırıp jiberdi qaltıraqlaǵan Seydaxmet. (Sh.A.)

GÁPTI TÁKIRARLAW USHÍN TEST SORAWLARÍ

1. Gáp berilgen qatardı tawıp aytıń.

- A. Tınıq suw, kóp ónim, jaǵımlı samal;
- B. Suw tınıq, ónim, kóp, samal kúshli;
- C. Biyik taw, ashıq maydan, qarańǵı kún;
- D. Taw biyik, esik ashıq, suw tınıq.

2. Berilgen qatarlardan xabar gápti tabıń.

- A. Meniń anam haq kewilden tilegen tilek qabil boladı der edi.
- B. Qızdıń kózinshe keyis esitkennen jamani bar ma?
- C. Meniń aytqanlarımdı tínlasańshı!
- D. Pax, báhár samalınıń jaǵımlısın-ay!

3. Berilgen qatarlardan soraw gápti tabıń.

- A. Usınday miynet súygish azamatlardı biziń awıldıń jigitleri dep maqtanış etse arziydi.
- B. Taǵı qanday jańalıq bar?
- C. Onıń esiginde janlıq túwe, tawıq ta, pishiǵı da joq.
- D. Aqillığa gáp aytсаń, kóp keshikpey pitedi.
- E. Aqmaqqqa aytqan ángimeń suw túbine ketedi.

4. Berilgen qatarlardan úndew gápti tabıń.

- A. Kóp uyqlaǵan adam jaqtı dúnyanıń bardı-keldisin az kóredi.
- B. Hámme aǵashlar jasıl lipasına bólendi.
- C. Bunsha entigip qayda juwırıp baratırsız?
- D. Ata-anańa itibarlı bol!

5. Berilgen qatarlardan buyrıq gápti tabıń.

- A. Rayxan xızmetker bolıp asxanaǵa jumısqa kirdi.
- B. Aldıńızdaǵı kóringen siziń awıl emes pe?
- C. Mamıttıń qayaqta jatqanın aniqlap, izinen kiyim-kenshek, azaq-awwat aparasań ba?
- D. Taǵı bir at ertleń, qonaq bar.

BIR BAS AĞZALÍ GÁPLER

§18. Bir bas aǵzalı gáp haqqında túsinik

84-shiniǵıw. Gáplerdi oqıń. Bas aǵzalardıń gáp quramında qatnasıp yaki tolıq qatnaspay kelgenin aniqlań. Bas aǵzaları tolıq qatnasqan gáp penen tolıq qatnaspagan gáptiń qanday gáp bolatuǵının joqarıdaǵı temaǵa qarap túsinik beriń.

1. Emlewhanadan quwanıp shıqtım. Dálizdegi aynaǵa qarap edim, betimde hesh daq joq. Tula boyım jep-jeńil, hesh jerim awırmaydı. Qayta semirip ketippen. Raxmet doktorlarga. 2. Úuge kelgen soń júregim alıp-ushıp, hesh jerde turǵım kelmedi. 3. Kókte quyash jarqırap tur. Kún jılli. Atızda jońıshqalardıń gúzgi kórpe bolıwǵa qaraǵan mäháli. (*Ö.X.*) 4. Úlken altı qanatlı úy. Bilayinsha, sharwa tili menen aytqanda, aq otaw. Aldı bastırma. Artqı shiy túriwli. Tór bette eki-úsh adam sóylesip otır. (*Ö.X.*)

Jay gápler bas aǵzalardıń tolıq qatnasiwı hám qatnaspawına qaray **eki bas aǵzalı** hám **bir bas aǵzalı** bolıp ekige bólinedi.

Eki bas aǵzalı gápler baslawısh hám bayanlawısh-tıń qatnasınan dúziledi. Al, bir bas aǵzalı gáplerdiń quramın tek bir bas aǵza dúzedi. Misali: 1. Gúz baslandı. 2. Tereklerdiń japıraqları sarǵaya basladı.

Bul gáplerde baslawısh (gúz, japıraqlar) hám bayanlawısh (baslandı, sarǵaya basladı) tolıq qatnasıp, eki bas aǵzanıń quramınan dúzilgen.

Bir bas aǵzalı gáplerdiń bas aǵzaları feyil hám atawısh sózlerden boladı. Misali:

1. Dalaga shıqtım. Bularǵa qaray beriwigę tońıp kettim. Ishke kirdim. (*S.S.*) Onıń ele baqlay beriwi, anıqlay beriwi kerek. (*S.S.*)

Bul gápler — feyil bir bas aǵzalı gápler. Bulardıń bas aǵzası feyiller arqalı bildirilgen.

2. Melshiyip jatırǵan jaziyralıq. (*S.S.*) Tún. Avgust ayı. İssi quyashlı kún. Terim waqtı. (*Ö.A.*)

Bul gápler — atawısh bir bas aǵzalı gápler. Bulardıń bas aǵzası atawısh sózlerden bolǵan.

Bir bas aǵzalı gápler keńeytilmegeń hám keńeytilgen gáp túrinde dúziledi. Misali: 1. Tún. Mart ayınıń aqırı. Kúndizgi saat úshtiń shaması. (*Aybek*) 2. Tastay túnek qarańǵı. Keń sahra dala. Aspandi torlaǵan qara bult. (*J.A.*)

Bir bas aǵzanıń quramınan dúzilgen jay gáplerge **bir bas aǵzalı gápler** dep ataladı.

UZEDU
ONLINE

Bir bas aǵzalı gápler bas aǵzalarınıń bildiriwine qaray ekige bólinedi: 1) **feyil bir bas aǵzalı gápler** hám 2) **atawish bir bas aǵzalı gápler**.

Bas aǵzası feyilden bolǵan gáplerge **feyil bir bas aǵzalı gápler** dep ataladı.

Bas aǵzası atawish sózlerden bolǵan gáplerge **atawish bir aǵzalı gápler** delinedi.

85-shiniǵıw. Oqırıń. Qaysısı eki bas aǵzalı, qaysısı bir bas aǵzalı gáp ekenligin anıqlap aytıp beriń. Bas aǵzalardıń qatnasına qaray olardıń bir-birinen ózgesheligin aytıń.

Duman. Kún sarı jipektay kórinedi. Tún tınish. Tún taza. Salqın hawa. Tınışlıq qushaǵına bólengen bağlar. Jasıl lipas jamılǵan daraqlar. Gúmis shitaq taǵıńǵan shaqalar. Búlbúllerdiń júrekke jaǵımlı sayrap turǵan dawısları adam balasın rähátke bóleydi. Gúmsha gúller, jasıl atlastay japıraq jer betine sán berip suliwlıqqqa bóledi. Átirap gózzal túske enedi. (J.A.)

86-shiniǵıw. Kóshirip jazıń. Feyil bir bas aǵzalı gáplerdiń astın iyrek sızıq penen, atawish bir bas aǵzalı gáptıń astın tuwri sızıq penen siziń. Olardıń feyil bir bas aǵzalı hám atawish bir bas aǵzalı gáp dep atalıwın túsindiriń.

1. Men ań-tań boldım. Sebebi, onı keledi dep oylamaǵan edim. Kútpegen jerden gezlestim. (N.D.) 2. Tún. Yarım aqsham. Dúnya tınish. Adamlar túnniń tatlı rähátinde. Búgingi tún qanday tamasha. (J.A.) 3. Qattı suwiq. Qızılqum. Qızıl qıya keń dala. (T.N.) 4. Ishim pisti. Vagonǵa kelip joqarıǵa shıǵıp jattım. Taqatım bolmadı. Olardıń bir nárse jóninde sóylespekshi bolǵanın bildim. (S.S.) Qarańǵı tún. Kózińe hesh nárse kórinbeydi.

87-shiniǵıw. Oyińzdan yamasa kórkem shıǵarmalardan bir bas aǵzalı gáplerdiń bas aǵzalarınıń feyilden bolǵan túrine 3 gáp, atawish sózlerden bolǵan túrine 4 gáp tawıp jazıń. Olardıń keńeytilmegen hám keńeytilgen jay gáp túrinde keliwin esapqa alıń.

FEYIL BIR BAS AĞZALÍ GÁPLERDIŃ TÚRLERI

Feyil bir bas aǵzalı gápler is-háreket iyesiniń (baslawıştıń) anıq belgili hám belgisizligine qaray **iyesi belgili gáp, iyesi belgisiz gáp, iyesi ulıwmalasqan gáp** hám iyesiz gáp bolıp, tórt túrge bólinedi.

§ 19. Iyesi belgili gáp

Iyesi belgili gáptiń bayanlawishları, kóbinese I – II betlerdegi anıqlıq yamasa buyrıq meyillerden bolıp, sol betlik qosımtaları arqalı baslawıştı belgili bolıp turadı. Mısalı: 1. Shıday almadım. Bazarbaydı oyata qoyayıń dep únílip edim. Shırt uyqıda eken. Ózimdi irktım. Endi júrip keteyin dep tur edik. Sım hám óreler ákelgen mashinaǵa duslasıp qaldıq. (S.S.) 2. ǵawashanı kóp tárbiyalasań, ónimdi de kóp alasań. («E.Q.»)

Iyesi belgili gáp mánisi boyınsha baslawıştı betlik almasıǵınan bolǵan eki bas aǵzalı gápke kútá jaqın keledi. Biraq onnan betlik almasıǵınıń qollanılmawı jaǵınan ayırılıp turadı. Bunday gáplerde baslawıştıń qollanılıwı shárt emes. Sebebi, baslawışh onıń bayanlawishınıń betlik forması arqalı belgili bolıp turadı.

Salıstırıń:

Eki bas aǵzalı gáp

Men kelgen jumısımıń
ayttım.

Bizler jańa jayǵa kóshtik.

Iyesi belgili gáp

Kelgen jumısımıń
ayttım.

Jańa jayǵa kóshtik.

88-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Baslawıştı qatnasqan gáptiń bayanlawishınıń astın bir, baslawıştı qatnaspagan iyesi belgili gáptiń bayanlawishınıń astın eki sızıń. Olardıń bayanlawishlarınıń qanday meyillerden bolǵanın hám neshinshi bette ekenin aytiń.

Qalada jer astı kabellerin júritemiz. Jaqında razryad ushın imtixan tapsırdım. Jumısqa aralasqali berli neler islep, nelerdi qoymıń, onıń bárine esap bere almayman. Kóphsiligi esimnen de shıǵıp ketti. Qıyalım ilgeri jıljıydı. (S.S.)

5—Qaraqalpaq tili, 8-kl.

65

Ótegen ağanıń 140 gektar paxtasın araladıq. Bunnan keyin ekewimiz taǵı skladtıń basına keldik. Ol adamlarǵa taǵı jumıs tapsırdı. Sóytip, meni awıldı aralawǵa alıp ketti. Bunnan keyin Máwlen ağamnıń úyine baratuǵın boldıq. Sol jerde biraz dem alıp, kelesi kúngi islenetuǵın jumıslardı oylastiq. (S.S.)

89-shiniǵıw. Irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń. Berilgen gáplerdiń bir bas aǵzalı gáptıń qaysı túri ekenin hám olardıń bayanlawışhalarınıń astın sızıp, neshinshi bette, qaysı sanda kelgenin anıqlań.

1. Jigitler hám qızlar ullı xalıq miyrasın iyeleńiz. Joqarı nátiyjeli dóretiwshilik penen islewdi úyrenemiz. 2. Joqarı hám orta mektep xızmetkerleri oqıwdıń turmıs penen baylanısın bekkemleńiz. Oqiwshilar menen studentlerdiń tiyanaqlı bilim alıwı ushın gúresińiz. 3. Elimizdiń miynetkeshleri barlıq jerde hám barlıq nársede jedel turmıslıq poziciyani iyeleńiz. Watanımızdıń qúdiretin jigerli miynet penen bek kemleńiz. («E.Q.»)

90-shiniǵıw. Kórkem shıǵarmalardan yamasa oyınızdan baslawıshi qatnasqan gápke 4 gáp, iyesi belgili gápke 2 gáp tawıp jazıń. Olardıń bayanlawışhalarınıń anıqlıq meyildiń hár túrli betlik qosımtalı bolıp keliwin esapqa aliń.

§ 20. Iyesi belgisiz gáp

91-shiniǵıw. Gáplerdi oqıń. Olardıń baslawışhınıń bari-joqlığına dıqqat awdariń hám bayanlawışhınıń neshinshi bette qollanılıp kelgenin aytıń.

1. Bala jerde jatırgan portfelin alıp, dürmiyindi qoltığına qısti. 2. Tawdan tez tústi de, janbawırdan jilanday atlığıp ketti. 3. Úyne jaqınlaǵan sayın ishi ulı-dúpildi bolıp qorqa basladı. 4. Onıń endi baǵanaǵı baspaq jalmaǵan kóylekke juwap beriwi kerek. 5. Men onı bilqastan islegenim joq. 6. Bárinen de beter balanıń atasına jani ashıtyuǵın edi. (Sh.A.)

Iyesi belgisiz gáptiń bayanlawishları, kóbinese anıqlıq meyildiń 3-bet, házirgi, keler hám ótken máhálleerde qollanılıdı. Mísali: ́Gawashalardı **aynalıp shıqtı**. Geypara atızlarda toqtap, bir nárselerdi **oylastı**. Sol jerde biraz **irkılıp turdı**. Jerden topıraq **alıp kórdı**. (Ö.X.)

Bul gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan feyiller anıqlıq meyildiń III bet, ótken máhálinde kelgen. Bul feyillerdiń is-háreket iyeleri belgisiz bolıp kelgen.

Bayanlawishi belgisiz iyni (betti) bildiretuǵın bir bas aǵzalı gáptiń túrine iyesi belgisiz gáp delinedi.

Iyesi belgisiz gáplerde tiykargı díqqat is-hárekettiń iyesine emes, is-hárekettiń ózine qaratılǵan boladı. Is-hárekettiń iyesi aldingı gáplerde aytılıp, kontekst arqalı málim bolıp turadı. Mísali: 1. Shılımbet keldi de, adamlardı bólístirdi. 2. Meniń shegim Bazarbay menen tústi... 3. Buǵan men onsha quwanbayman. 4. Sebebi, Bazarbay tirseklew. 5. Ol eregisiwdi jaqsı kóredi. 6. Qáleseń, seniń menen de tóbelesiwden qaytpaydı. 7. Shılımbetti de onsha jaqtırmayıdı. (S.S.)

Bul mísallarda eń sońǵı 6—7-gáp — iyesi belgisiz gáp. Olarda is-hárekettiń iyesi (baslawish) aldingı gáplerde aytılǵanlıqtan, stillik talapqa ilayıq túsimilip qaldırılgan.

92-shiniǵıw. Oqıń. Iyesi belgisiz gápti tawıp, onıń bayanlawishınıń neshinshi bette ekenin hám sol gáptiń ne ushın iyesi belgisiz gáp dep atalıwına túsinik beriń.

Telefonogrammanı kesh aldı. Trestke barıwı kerek eken. Bul xabardı obyektlərdi aralap kelgennen keyin esitti. Azanda erte jolǵa shıǵıwdı gózlegen menen, ne ekenine túsinbey, kabinetinde eglenip qaldı. Bunıń ústine keshki jobalastırıwǵa adamlardı shaqırıp qoýgan edi.

Temirbay kabinetin aynalıp júrip, saatına qaradı. Telefonıń trubkasın kóterip, ózin Nókis penen tutastırıwdı soradı. Múmkinshiliği bolsa, tezirek alıp ber dep ótinish etti.

Trest basqarıwshısınıń járdemshisi ashım-ayrıq hesh nárse ayta almadi. Bul qısqa sóylesiwden keyin telefon

stanciyasınan bas injenerdiń úyiniń nomerin alıp beriwdi ótinish etti. Trubkanı kótergen dostısınıń dawısın esitti. (S.S.)

93-shiniǵıw. Kóshirip jazıń. Iyesi belgisiz gáplerdi tawıp, bayanlawishınıń astın sızıń. Sol bayanlawishlardıń qaysı meyilden bolğanın hám neshinshi bette ekenin aniqlań.

1. Oraylıq kósheler menen júrip, Juma adamlardıń key-pine ser saldı. 2. Jurttıń júris-turısınan, sózlerinen qanday da bir táshwishlerdi sezdi. 3. Sonlıqtan onsha tańlana ber-mey-aq, Sahibjamaldıń keliwin kútip otırdı. 4. Kútilmegende aldınan shıqtı. (Ó.X.) 5. Burıngı qáddinshe isley berdi. 6. Jumıstan bosaǵan waqtlarında tiyip-qashıp kishkene qağıra da salıp aldı. (N.D.) 7. Qasqırkıń awzınan silekeyi ağıp, ashlıqtan ishi qabısıp, jutap qala berdi. 8. Ózine tán saqlıq penen gúman etip, alisıraqtan bir aylanıp shıqtı. (Sh.S.)

§ 21. Iyesi ulıwmalasqan gáp

Iyesi ulıwmalasqan gáp mazmuni jaǵınan tek bir betke qatnırlı bolmay, hámme betke ortaq ulıwmalıqtı bildirip turadı.

Misali:

1. Jaqsı kóredi eken dep bara berme,
Beredi eken dep ala berme. (Q.n.m.)

2. Bolmas iske polat bol, polattan da qattı bol.
(Q.n.m.)

Bul gáplerde **bara berme**, **ala berme** feyilleri 2-bet, buyrıq meyil túrinde aytılǵan. Olarǵa ekinshi betti bildirip keliwine ılayıq sol betke tiyisli baslawıştı (sen) qoypı aytıwǵa bolmaydı. Sonday-aq, ekinshi gáptegi **polat bol**, **qattı bol** bayanlawishlar da sonday. Sebebi, bul gáplerdiń mazmunınan tek bir betke ǵana emes, ulıwma hámme betke qarata aytılıp turǵanı málim bolıp keledi.

Mánisi bir betke qaratılmay, ulıwma úsh betke qatnırlı aytılatuǵın bir bas aǵzalı gáptıń túrine **iyesi ulıwmalasqan gáp** delinedi.

Iyesi uliwmalasqan gáptiń bayanlawishi, kóbinese ekinshi bettegi buyriq meyilden, geyde shárt meyilden de boladı. Bunday gápler, kóbinese naqıl-maqallarda qollanılıdı. Misali: Jer aydasań gúz ayda, gúz aydamasań júz ayda. Bir kúnlik jolǵa shıqsań da, úsh kúnlik aziq al. Ne ekseń, soni orasań. (*Q.n.m.*) Miynet etseń ráhátke bóleneseń. (*Naqıl*)

94-shiniǵıw. Kóshirip jazıń. Iyesi uliwmalasqan gápti tawıp, bayanlawishınıń astın sızıń. Olardıń qanday feyillerden bolǵanın, neshinshi bette ekenin hám gáplerdiń ne ushın iyesi uliwmalasqan gáp dep ataliwın túsindiriń.

1. Ol awır minezli jigit edi. 2. Bir nárseni soramaśań, ózinshe illá dep awzın ashpaydı, úndemeydi. (*Ó.X.*) 3. Ónimsiz dep jerden túnílme, suwsız dep japtan túnílme. (*Q.n.m.*) 4. Qońsını gewleme kóshirerseń, ottı qozǵama óshirerseń. 5. Jalqawǵa is buyırsań, saǵan aqıl úyretedi. 6. Tawıp alsań da sanap al. 7. Erte jatıp, erte tur, bedenıń bolsın salamat. 8. Úyińe kelgende, úydey ókpeńdi aytpa. (*Q.n.m.*) 9. Qazanıńa ne tússe, shómishińe sol ilinedi. (*naqıl*).

95-shiniǵıw. Gáplerdi oqıń. Ishinen iyesi belgili gáp penen iyesi uliwmalasqan gáplerdi tawıń, olardıń bir-birinen ayırmashılıǵıń hám qaysı betke qatnashılıǵıń anıqlań.

1. Sálmen usı kólge kelip qarmaq saldı. Kishigirim bórge-shabaqlar usladı. Tıniq suwdı ılaytip kiyatırǵan sazanǵa kózi tústi. Áste qolayıń ala berip shanıshqını urǵan edi, sazan tırp etpey qaldı. Balıqların jormalǵa dizip, shanıshqıń sabına qıstırıp iynine saldı. (*S.X.*)

2. Balıqshı awılǵa shekem barıp qayttım. Sálemińizdi atama ayttım. 3. Úziksiz dep úyden túnílme, bilimsiz dep erden túnílme. 4. Míńdi tanıǵansha birdiń atın bil. 5. Óz pikirimdi oğan aytıwǵa batına almadım. 6. Bul jerge tájiriybe ótkeriw ushın keldim. (*G.I.*) 6. Qızıń erjetse, qızı jaqsı menen qońsı bol, ulıń erjetse, ulı jaqsı menen qońsı bol. (*Q.n.m.*)

96-shiniğıw. Naqlı-maqallardan paydalanıp, tálım-tárbiyaǵa, densawlıq, tazalıqqı, diyqanshılıq hám sharwashılıq kásibine baylanıshı 8 gáp tawıp jazıń. Olardıń bayanlawishlarınıń astın sızip, qaysı meyil, qaysı bette ekenin aytıp beriń.

§ 22. Iyesiz gáp

97-shiniğıw. Oqıń. Hárbir gápke dıqqat etip, onıń baslawishına itibar beriń. Eger baslawishi joq bolsa, onda oni bayanlawishi arqalı tawıp qoyıwǵa bolatuǵını yamasa bolmaytuǵı-nına túsinik beriń.

1. Usı brigadanı alındıǵı qatarǵa qosıw ushın qanday sharyatlar kórmek kerek? (*A.Bek.*) 2. Pursattı qoldan bermey, tek tuqım sebiw kerek. (*Ó.X.*) 3. Júregińniń yoshi nege jumsalǵanın umıtıw mümkin emes. (*«E.Q.»*) 4. Palwanniń sóyleskisi de keldi. 5. Bul ǵawashalardı qayta rawajlandırıwǵa bolmaydı. (*Ó.X.*) 6. Meniń irkiliwime tuwra keldi. (*S.S.*)

Baslawishi joq, onı bayanlawishi arqalı tawıp qoyıwǵa bolmaytuǵın bir bas aǵzalı gáptiń túrine **iyesiz gáp** delinedi.

Iyesiz gáptiń bayanlawishi, kóbinese qospa bayanlawish túrinde keledi. Misali: 1. Adamnıń Aralǵa júrgisi, onı kórgisi keledi. (*P.Sh.*) Tábiyattan jaqsılıq **kútip oti-riwǵa bolmaydı.** (*Ó.X.*)

Bul mísallarda qara hárip penen jazılǵan sózler — qospa bayanlawish. Olar atawish feyil menen kómekshi feyildiń dizbeklesiwinen bolǵan. Bularda is-háreket iyesi — baslawish joq, hátte onı bayanlawishi arqalı tawıp qoyıwǵa bolmaydı.

Iyesiz gáptiń bayanlawishi, kóbinese tómendegi sózlerden boladı:

1. **-ıw/ -iw, -maq/-mek** qosımtalı atawish feyilge **kerek, mümkin, lazım, dárkár** t.b. bayanlawishlıq sózlerdiń dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi: ǵawashalardı tez-tez **suwǵarıp turıw kerek.** (*Ó.X.*) Oǵan tezden **jár-dem bermek kerek.** (*A.Bek.*)

2. Qospa feyil túrindegi tilek meyilden boladı: Buğan Seyilxanniń **otırǵısı kelmedi.** (*Ó.X.*) Kósheniń shetine shekem **júrip qaytqım keledi.** (*S.S.*)

3. Barıs sepligindegi atawish feyilge **tuwra** (tuwrı) **keldi, bolmaydı** kómekshi feyilleriniń dizbeklesiwi arqalı bildiriledi: Meniń de irkiliwime **tuwra keldi.** (*S.S.*) Ayırırm waqtılarda mámlekетlik rezervlerdi **paydalaniwǵa tuwrı keldi.** (*«E.Q.»*) Óawashalardı uyaǵa 1 — 2 túpten artıq **qoyıwǵa bolmaydı.** (*E.A.*)

4. **-ip/-ip, -p** qosımtalı hal feyil hám **bolmaydı** kómekshi feyiliniń dizbeklesiwinen boladı: Bul zatlardı **qozǵap bolmaydı.** (*Ó.A.*) Onı sózden **utıp bolmaydı.** (*A.Á.*) Aydı etek penen **jawıp bolmaydı.** (*Naql.*)

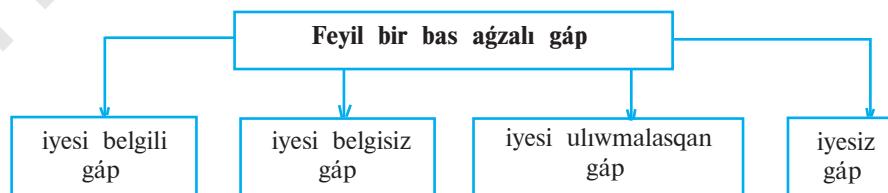
98-shiniǵıw. Oqıń. Iyesiz gáptiń bayanlawışın tawıp, olardıń qanday sózlerden bolǵanın hám ne ushın iyesiz gáp dep atalıwın túśindiriń.

1. Anaw Sorkóldegi 2 gektar óawashanı kultivaciyalaw kerek. 2. Jamal Tóreshtiń shaqırǵan jumisınıń mánisin endi túśindi. 3. Oylasiqtıń salmaǵı ózine túsip turǵanın sezip, waqitti uzaqqa sozǵısı kelmedi. 4. Meyli, jarıssaq ta bir-birewge járdemlesiw kerek góy. (*K.S.*)

5. Qorıqpay ushıp barıp qıyaǵa,
Qarşıǵaday qonǵım keledi.
—Álem tar gewdeme sıya ma?
Jayǵastırıp kórgim keledi.

(*U. X.*)

99-shiniǵıw. Kestede kórsetilgen feyil bir bas aǵzalı gáplerdiń hárbir túrine kórkem shıgarmalardan paydalaniп yaması yadıñızdan eki gápten tawıp jazıń. Feyil bir bas aǵzalı gáplerdiń túrleriń bir-birinen ózgesheligin aytıń.

ATAWÍSH BIR BAS AĞZALÍ GÁP

§ 23. Ataw gáp

100-shiniǵıw. Oqıń. Eki bas aǵzalı hám bir bas aǵzalı gáplerdi tawıp, bas aǵzaların atap kórsetiń. Shınıǵıwdıǵı qara hárip penen jazılǵan gáplerge diqqat etip, olardıń eki bas aǵzalı gáplerden ózgesheligin túnsindiriń.

1. Jaz ayı edi. 2. Adamlar ǵajja-ǵaj balıq awlawda.
Tún. 4. Jaǵıstaǵı shıralar jılt-jılt etip kórinedi. (*K.S.*)
5. Gúz keldi. 6. Egislikler jiynalıp, átirap sırdanday dalaga aylandı. (*Sh.S.*) 7. **Qattı suwiq.** 8. **Qarańğı tún.** 9. **Qaqaman qıs.** 10. **Qızılqum.** 11. **Qızıl qıya keń dala.** 12. Onı dúnyanıń kóphshiligi biledi. (*T.N.*) 13. **Bir míń toǵız júz qırq úshinshi jıl.** 14. **Báhár.** 15. Báhár jaynap jasnaydı, álemge ómir baǵışlaydı. (*«E.Q.»*) 16. **Tús awǵan máhál.** Aqqalaǵa qaray sozılǵan jol menen mashina zımirap kiyatır. (*N.D.*)

Ataw gápler belgili zat yamasa qubilistiń, orın hám waqıttıń házirgi waqtqa qatnaslı atalıwın bildiredi. Olardıń is-háreketi haqqında aytılmayıdı. Misali:
1. **Tórtkúl jaǵısı.** 2. **Biq-jiq adam.** 3. **1943-jıl.** 4. **Qıs. Qaqaman suwiq.** (*Ó.X.*) 5. **Tún.** Júk mashinası tuwrı qalaǵa qaray jol aldi. 6. **Dekabr.** Suwiq kem-kem hawij alıp atıriptı. (*T.N.*)

Ataw gáplerdiń keynine noqat yamasa úndew belgisi qoyılıp jazıladı.

Bas aǵzası atawish sózden bolǵan bir bas aǵzalı gáptıń túri **ataw gáp** dep ataladı.

Ataw gápler dúzilisi jaǵınan dara sóz yamasa túnsindiriwshi sózlerge iye bolıp keńeyip te keledi: **Báhár. Jayılıp jatırǵan keń jazıq dala.** **Jer betin kók lipasqa bólep, tábiyatqa jasil ton kiydirgen quthı báhár.** (*T.N.*)

Ataw gápler, kóbinese kórkem shıgarmalarda, gazeta-jurnal ocherklerinde qollanıladı. Misali: **Altın gúz. Tún. Terim waqtı.** Terimshiler «aq altın»dı qanasınan asiǵa suwıradı. (*Ó.A.*)

101-shiniǵıw. Berilgen gáplerdi oqip, ataw gáplerdi tabıń. Olardıń neshe sózden dúzilgenin, mánisin aniqlań.

1. Bálhár tańı. Kún shuǵası Qızılqum menen Qaraqum arasına nur tarattı. (X.S.) 2. Avgust ayı. Íssi quyash boyın tikel qaraǵan sayın zat pitken gúmistey jarqıraydı. 3. Terim waqtı. Terimshiler «aq altın»dı shaqqan terip atır. 4. Kesh. Brigadaniń qırmanında paxtanı qabil alıw júrip atır. (Ó.A.) 5. Tún. Ján-jaqqa ájayıp tınıshlıq shóktı. (A.B.) 6. Dút toǵay. Qapırıq issı. Elpip esken jel joq. 7. Qızketken!!! Qala-yınsha usılay atalǵan. 8. Jaz ayı. Shańqay tús. Kún issı. Átirap jım-jirt. (J.A.) 9. 1926-jıl. Xalqabad kóshesinde adamlar bir jerge jiynalǵan. (T.Q.) 10. 1944-jıl. Iyul ayı. Tún. Aqdáryaniń jaǵası sıǵasqan keme. 11. Súttey jariq tún. Aspandaǵı ay altın zerendey jarqıraydı. (K.S.)

102-shiniǵıw. Kóshirip jazıń. Ataw gáplerdi tawıp astın sızıń. Ataw gáplerdiń dúzilisin (dara sózden bolǵan ba yamasa keńeytilgen be) túsındırıń.

1. 1943-jıldıń jaz ortası. Saratandaǵı tamılıjıǵan issı. Ulli sáske waqtı. Aq saqallı shallar, úlken jastaǵı kempirler keńseniń qubla tárepinen salıngan skladtıń aldında qatara aw kóngelep otrı.

2. Aqdáryaniń eki boyı sıǵasqan elat. Bul awıldı «oris awıl» dep ataydı. 3. Ekinshi dýnya júzilik urıs jılları. Ol buringı 40 jup nárete ornına bir ózi júz juptan aslam nárete salıp, Watanın qorǵawǵa ketken jawinger mártleǵe járdem ushın júzlegen centner balıq uslap berdi. (K.S.)

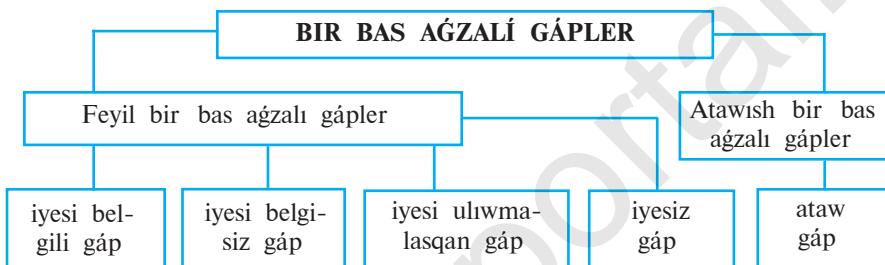
4. ... Aqdárya! Jańarǵan qonis! Men túwe atam menen anamniń kindik qanı tamǵan jer. Miń dúrkın qız-jigit kámalǵa kelgen elat. Aqdárya seniń suliw tábiyatıń óz aldına góy! (K.S.)

Bir bas aǵzalı gáplerdi tákirarlaw ushın sorawlar hám shiniǵıwlar:

1. Bir bas aǵzalı gáp dep nege aytamız?
2. Bir bas aǵzalı gáplerdiń eki bas aǵzalı gáplerden ayırmashılıǵı qanday?
3. Bir bas aǵzalı gáplerdiń túrleri qanday?
4. Feyil bir bas aǵzalı gáplerdiń túrlerin aytıń.

5. Ne ushın feyil bir bas aǵzalı gáppler iyesi belgili, iyesi belgisiz, iyesi ulıwmalasqan hám iyesiz gáp dep atalǵan, atalıw sebeplerin aytıń.
6. Ataw gáp degenimiz ne? Ataw gáptiń feyil bir bas aǵzalı gápten ayırmashılığı qanday?

103-shiniǵıw. Tómendegi kestede kórsetilgen bir bas aǵzalı gápplerdiń feyil bir bas aǵzalı túrine bir-bir gápplen, atawish bir bas aǵzalı gápke eki gáp oyınızdan yamasa kórkem shıgarmalarдан tawıp jazıń. Feyil bir bas aǵzalı gápplerdiń bas aǵzasınıń astın sizip, qanday feyillerden bolǵanın aniqlań.

§24. Tolıq hám tolıq emes gáppler

104-shiniǵıw. Teksti oqıń. Gápplerdiń tolıq hám tolıq emes bolıp düziliw ózgesheligine díqqat etiń. Tolıq gápplerdiń bas aǵzaların tawıp aytıń.

Serkebaydıń shırayında ashınganlıqtıń belgisi, dawısında kúyingenliktiń tolqını bar edi. Sonıń ushın da, onıń bul hádiyse tuwralı heshteńe bilmeytuğınna isengen soń Jiye-murat sózdi kesip taslap, shay ishiwin dawam etti.

— Inim, neli bolasań? — dedi Serkebay kesesine shay quyıp.

- Qońıratlıman.
- Áke-shesheń bar ma?
- Joq. Jaslayımda ólgen.
- Anań neliniń qızı ekenin bilmeytuğın shıgarsań?
- Bilemen, kenegesler dayım.
- Onda qarın bóle bolıp shıqtıq góy.
- Men de alıslap ketpey, jaqınımdı tanıp qongan ekenmen,— dep Jiyemurat kúldi. (T.Q.)

Jay gápler pikir bildiriw ushın zárúrli aǵzalarınıń tolıq qatnasıw yaki tolıq qatnaspaw ózgesheligine qaray **tolıq gáp** hám **tolıq emes gáp** bolıp ekige bólinedi.

Dúzilisi hám mánilik jaqtan zárúrli aǵzaları tolıq qatnasqan jay gáp **tolıq gáp** dep ataladı.

Tolıq gáplerde, kóbinese bas aǵzaları túsisirmey qollanıladı. Misali: 1. Shimırı ayaz joq. 2. Kóktiń júzi juwlıǵan aynaday tıniq. 3. Atızlarda miynetke jáwlan urǵan jaslar jumısqa pát endirmekte. (A.Bek.)

Bul gáplerde pikir bildiriwge zárúrli gáp aǵzaları tolıq qatnasıp kelgen.

105-shiniǵıw. Tekstti oqıń. Teksttiń qanday stilge qatnaslı ekenin anıqlań hám tekstten jay gáplerdi tawıp, olardıń jay gáptıń qanday túri ekenin aytıń.

GÚNJI

Gúnji maylı eginler arasında mayılılıǵı boyınsha birinshi orında turadı. Dáninde 50 – 60 procent may bar. Onıń mayı awqatqa, medicinada, konserva hám konditer óndirisinde qollanıladı.

Kúydirmey preslew arqalı mayın algandaǵı qaldıq quramında 8 procent may hám 40 procent belok boladı. Oni konditer sanaatında qollanadı.

Dándı kúydirip mayın algannan keyin qalǵan qaldıq mallar ushın juǵımlı aziq bolıp, onıń 100 kilogramı 132 aziq birligine teń keledi.

Gúnji Aziya hám Afrika ellerinde áyyemgi waqtılardan beri egiledi. Házirgi waqitta gúnji Ózbekstanda, Túrkmenstanda hám Tájikstanda egiledi. Gúnji suwgarılmayıǵın jerlerde 10 – 12 centner, al suwgarılatuǵın jerlerde 18 – 20 centner ónim beredi. («E.Q.»)

106-shiniǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan gáplerge dıqqat etip, olarda qanday aǵzanıń túsisirilgenin anıqlań.

1. — Garrıǵa da ómir kerek, balam!
- Bizge de kerek!!!
- Bárimizge de!

2. Aytıstı. Aytısları dım qızıq.

3. Onday adamdı hárkim de jaqsı kóredi.

Qayerlik eken? — Shimbaydan. Al, onıń atın bilmeymen.

4. Mırzabektiń únine suw quyıldı. **Ishinen tıñıp tur.**

— Mırzabek, mında kel.

— Qayerge barmaqshı ediń?

— **Rayonǵa.** (*Ó.A.*)

Jay gáplerdiń geyparalarınıń bir yamasa birneshe aǵzaları buringı aytılǵan gáplerden belgili bolǵanlıqtan, stillik jaqtan qaytalanbaw ushın túsirilip te aytıladı. Bunday gápeler dúzilisi jaǵınan tolıq bolmasa da, mánilik jaqtan tolıq boladı. Onıń tolıqlığı kontekst yamasa alındıǵı gáp arqalı málim bolıp turadı. Mıslı: 1. — Qaysı awıldan bolasız? — Saraykoldıń arjaǵındıǵı Batırmolla awılınan. (*Q.D.*)

Dáslepki gápte baslawish túsirilgen. Sońǵı gápte baslawish hám bayanlawıştıń kómekshi feyili (bolamız) túsirilgen. Bularda gáp aǵzalarınıń qatnasiwi tolıq bolmasa da, mánilik jaqtan tolıq pikir aňlatıladı.

Pikir bildiriwge qatnaslı bas yamasa ekinshi dárejeli aǵzalarınıń bir yamasa birneshewi túsirilip aytılǵan jay gápke **tolıq emes gáp** delinedi.

Tolıq emes gápler, kóbinese dialoglarda qollanılıdı.

Mıslı:

— Aǵań keldi me?

— **Keldi** (baslawish túsirilgen).

— **Qashan keldi?** (baslawishi).

— **On bes minutta boldı.** (baslawish hám ekinshi dárejeli aǵzası túsirilgen).

Geyde tolıq emes gáp qospa gáptıń quramında da ushırasadı. Mıslı: Hámıydulla esapshı bolıp islep atırǵan avtobazasına, al Fatiyma mektebine ketti. (*Q.D.*)

Bunda stillik talapqa ileyiq dáslepki jay gápte bayanlawish túsirilgen.

107-shiniǵıw. Kóshirip jazıń. Tolıq emes gáplerdiń astın sızıp, olardıń túsirilip qaldırılǵan aǵzaların hám tolıq gápten ózgesheligi haqqında túsinkik beriń.

1. Fatiyma sóylep sherin tarqattı. Sariev istiň baǵıtın she-shetuǵın jaqqa burıp, jas kelinshekke soraw berdi.

- Siz kim bolıp isleysiz?
- Muǵallim bolıp isleymen.
- Qaysı mektepte?
- Ájiniyaz atındaǵı mektepte.
- Familiyańız kim?
- Polatova.
- Atıńız?
- Fatiyma.
- Sizge kelgen telegrammada, xatta usılar jazılǵan ba?
- Usılardıń barlıǵı jazılǵan.
- Men aytıp boldım. (*Q.D.*)

2. Ele shaǵına jetpegen bala ekenin kórip, bunıń aqırın ańlaǵısı keldi.

- Atıń kim?
- Reyipnazar.
- Awılıń qayda?
- Dárya boyında.
- Qaysı dárya?
- Anaw berjaqtıǵı dárya, — dep qolın shoshaytıp, kúnniń astınan kóringen shoqa-shoqa qumlardı kórsetti. (*S.K.*)

108-shınıǵıw. Televizordan yamasa kinoteatrдан qızıǵıp kórgen kinofilmdi súwretlep, «**Kinofilm kórgennen keyin**», «**Demalis kúni**», «**Súyikli awılım**» degen temalardıń birin tańlap qısqa gúrriń jazıń. Jazıw stilińiz kóbirek kórkem shıgárma stilinde bolsın. Dúzgen gáplerińizde atawish bir bas aǵzalı hám tolıq emes gáplerdiń qol-lanılıwın umitpań.

SÓZ-GÁPLER

§ 25. Sóz-gápler haqqında túsinik

109-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan sózlerge díqqat etiń. Olar bas hám ekinshi dárejeli aǵzalarǵa aji-ratıla ma yamasa tek sóz-gáp waziypasın atqara ma, usı táreple-rin aniqlań.

1. Balam. Qoybaǵar! Talabiń oń bolsın, baxıtlı bolınlar.
2. Koncertke barasızlar ma? — **Álbette!** (*«E.Q.»*) 3. Yaqshı,

qalada tanış úyiń bar ma? — **Joq.** (*S.X.*) 4. **Ya quday!** Se-yilbek quwanǵanınan baqırıp jiberdi. (*X.S.*)

5. **Jolawshilar!**

Tuwısqanbız bilseńiz,

Biz tanıspız,

Awılı bir elattiń. (*M.L.*)

6. — **Harmańlar?** **Iske sát!...**

— **Bar bolníz.** Xosh keldińiz, sapa keldińiz — desti bi-reń-sarań. — **Bárekella!** Tap waqtında kelipsiz, — dep kóphsilikiń kewilleri jay boldı. (*Ó.X.*)

Sóz-gápler dúzilisi jaǵınan, kóbinese bir sózden, geyde gáp aǵzalarına bólınbeytuǵın sózlerdiń dizbeginen boladı. Olar intonaciyalıq jaqtan gáplik belgige iye bolıp keledi.

Bir sóz yaki gáp aǵzalarına bólınbeytuǵın sózlerdiń dizbeginen bolǵan gáplerge **sóz-gápler** delinedi.

Sóz-gápler morfologiyalıq bildiriliwi jaǵınan maqlulaw hám biykarlawshı (awa, joq, yaq, jaq) sózlerden, modal sózlerden, tańlaqlardan, modallıq mánige kóshken geypara atawish hám feyillerden, frazeologiyalıq dizbeklerden boladı.

Sóz-gápler mánisine qaray maqullaw yaki biykarlaw, soraw-juwap, modal, tańlaq, buyrıq, úrp-ádet hám qarım-qatnas, qaratpa mánilerinde birneshe túrlerge bólindi.

Sóz-gáplerden keyin aytılıw maqsetine qaray noqat, soraw yamasa úndew belgisi qoyıladı.

§ 26. **Maqullaw hám biykarlawshı sóz-gápler**

1. Maqullawshı sóz-gápler tiykargı gápten ańlatılǵan pikirge maqullaw yamasa soǵan kelisim beriw mánisin bildiredi. Maqullawshı sóz-gáptiń waziypasın *awa*, *bar*, *álbette*, *durıs*, *tuwrı*, *múmkın*, *maql*, *ájep*, *yaqshi*, *meyli*, *júdá jaqsı*, *júdá maql* t.b. modal sózler atqaradı.

Sóz-gáplerdiń bul túri soraw-juwap túrindegi dialog gáplerde kóplep ushırasadı. Mısalı: 1. — Qaysı Mırzaǵul ol. Siziń klastaǵı ma? — **Awa.** (*Sh.A.*) 2. — Sonda onı

usı jerje tigesiz be? — **Álbette.** (*Ó.X.*) 3. — Durıs pa, joldas Dáwletov? — **Durıs.** (*T.Q.*) 4. — Búgin qayda, kimniń úyinde qonasız? — Siziń úyde. — **Júdá jaqsı.** (*S.X.*)

2. Biykarlawshı sóz-gáppler tiykargı gáp arqalı aytılǵan pikirge sóylewshiniń biykarlaw mánisindegi juwabin yaması kelisim bermeytuǵının bildiredi. Bul gáptıń waziypasın **joq, yaq, yaǵ-á, hesh, hesh nárse, heshqanday, durıs emes, nadurıs** t.b. biykarlaw mánisindegi sózler atqaradı. Mısalı:

— Ol kisi úyinde bar ma?

— **Joq.**

— Ayparsha, jilaǵanbısań?

— **Joq.** (*G.I.*)

— Siz ayıbıńızdı moyınlaysız ba? — **Yaq.** Joldas Bekasov, siz ózińizdiń etken háreketińiz tuwralı ne aytasız? — dep soradı onnan Qasqatayev biraz jumsarıp.

— **Hesh nárse.** (*Sh.A.*)

110-shınıǵıw. Oqırıń. Maqullaw hám biykarlawshı sóz-gápplerdi tawıp, olardıń qanday sóz shaqabınan bolǵanın hám qanday gápplerdiń quramında kelgenin aytıń.

1. — Sen Uriqlıdaǵı Omardı bileseń be? — **Awa**, bilemen.
 2. — Balalar, sizler ash bolǵan shıǵarsız. — **Awa**. Házır tamaq boladı.
 3. — Tamaq berse, kiyim berse, ketip qalmaysız ba? — **Joq... Joq...** Ketpeymiz.
 4. — Boldıńız ba? — Boldıq. Boldıq.
 5. — Keshke shekem ash bolmaysız ba? — **Joq... Joq...** Ash boladı degen ne... (*N.D.*)
 6. — Balańız bar ma? — Bar.
 7. — Haw senbiseń? — deppen. Awa, men.
 8. — Jarań qalay? — dep soradı serjant. — **Hesh nárse emes.**
 9. — Mınalar menen alısamız ba? — **Álbette.** (*N.D.*)
 10. — Gúz sizlerde jaman emes edi!
- Awa. Gúz júdá hám ájayıp! (*Q.J.*)

111-shınıǵıw. Kórkem shıǵarmalardan dialog türindegi maqullaw hám biykarlawshı sóz-gápplerdiń hár qaysısına 3 gápten 6 gáp tawıp jazıń. Sóz-gápplerdiń qanday sózlerden bolǵanın tawıp aytıp beriń.

§ 27. Soraw hám tańlaq sóz-gápler

1. Soraw sóz-gápler tiykarǵı gápten ańlasılǵan pikirge qatnashı sóylewshiniń sorawın bildiredi. Sóz-gáplerdiń bul túri *nege*, *newe*, *ne ushın*, *ya*, *solay ma*, *máselen*, *irastan ba*, *durıs pa*, *solay de*, *bul nesi*, *qáydem* t.b. sózler arqalı bildiriledi.

Soraw sóz-gápler anıq soraw mánisinde keliw menen qatar, emocional-modallıq mánige iye boladı. Mısalı: 1. Buǵan xojalıq bassılları ayıplı, — dedi brigadir. — **Nege?** Direktordıń qısqa hám qatal sorawı Aralbayevtı albırattı. Brigadir menen mállelimiz kóp. — **Nege?** Bıyıl brigadir kútá qıtımır. Biltır bunkerdi neshe kilogrammğa jazsa, bıyıl jartısı da joq. — **Ne ushın?** Siz ruqsat etpeytugın kórinesiz. (*T.Q.*) 2. — **Awa.** Ol qız Mirzan ağanıń úyinde toqtagan eken. Mirzan ağanı bir jawız atıp ketipti. — **Ya? Ne ushın?**

Soraw sóz-gáplerdiń keynине soraw belgisi qoyıladı.

2. Tańlaq sóz-gápler tiykarǵı gápten ańlasılǵan pikirge, waqıya, hádiyselerge sóylewshiniń hár túrli tuyǵısezimlerin (tańlanıw, qayǵırıw, quwanıw t.b.) bildiredi. Tańlaq sóz-gáplerdiń xızmetin, kóbinese tańlaqlar atqaradi. Mısalı: 1. **Uwh!** Jumagúl bir gúrsindi. (*T.Q.*) 2. **Oho!** Ağamnıń qoli tap temirshi ustaniń qolınday sirá qayıspaydı. (*A.Bek.*) 3. **Yasha-a!** Hámıydulla endi tiri qaldı. (*A.S.*)

Geypara tańlaq sóz-gápler buyrıq mánisinde de kelledi. Buyrıq mánisindegi tańlaq sóz-gáplerdiń wazıypasın modallıq mánige ótken feyller hám tańlaqlar atqaradi. Mısalı: 1. **Boldı!** Usı kúlgenińiz jeter, — dep ashıwlanǵan edi. 2. **Ósh.** Ol gápiń biykar. (*A.S.*) 3. **Shuw!** — dep ákem ala ógizge shıbiq kóterdi. (*Q.D.*) 4. **Posh! Posh!** Jol ber, shıǵıń bir shetke. (*M.T.*) 5. **Hıqq! Shuw!** — degen dawıslar hár jer-hár jerden esitile basladı. (*A.S.*)

Tańlaq sóz-gáplerdiń keynине aytılıw intonaciyasına qaray úndew, noqat belgileri qoyıladı.

112-shiniǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Soraw sóz-gáplerdi tawıp, astın siziń. Soraw sóz-gáplerdiń qanday sózler arqalı bildirilgenin hám mánisin anıqlań.

1. — Men saǵan bayaǵıda ne degen edim. Dáwletovqa qamarı boyarka kiygizbediń be?

— Kiygize almadım.

— Nege?! Óz waqtında nege aytpadiń.

2. — Úsh kúnlikte ákesi menen birge kóship keldi.

— Ákesi menen keldi? Qalayınsha? Ol Aral jaǵısındaǵı baliqshı edi góy.

3. — Men búgin Erjan Serjanovqa ırazı boldım, — dedi Qudaybergen.

— Burın she?! — dedi kóphshilikten bir adam. Búgin ha-qıyqattan ırazıman.

— Ne ushın? Kesip ayt, — dedi jáne dawıslar.

4. Serjanov biraz tańlangan túr bildirdi.

— Solay ma? (T.Q.)

5. — Aǵa, waqtında shıqqan kúndı qaytip uyasına tıǵa almaysań. — Ya, ya? Mınaw ne deydi-áy. (S.X.)

113-shiniǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etip, olardıń sońına ne ushın úndew hám noqat belgileri qoyılǵanın túśindiriń.

1. **Uwh!** Menińshe, onı Ğayıpxan demey, Ğayıp jum-baq degen abzal. (T.Q.) 2. — Sen mártpiseń? Námártpiseń?

— **Haw!** Ózin námárt deytuǵın adam bar ma? (X.S.)

3. — **Ya quday!** Seyibek quwanǵanınan baqırıp jiberdi. (X.S.)

4. **Yapırmay-a!** Qorqınıshlı emes pe? (Sh.A.) 5. — **Ósh!** Ol

gápiń biykar. (A.S.) 6. — **Qoysańa!** — dep Bektay jalt burıldırı. (Sh.A.) 7. **Posh! Posh!** Jol ber, shıǵıń bir shetke. (M.T.)

114-shiniǵıw. Oqıń. Tańlaq hám buyrıq sóz-gáplerdi tawıp, olardıń qanday sóz shaqaplarının bolǵanın hám mánisin aytıń.

1. — Siz nege taxtaylardı sattıńız?

— Haw! Men qalay taxtay sataman? — dedi qarawıldıń hayranı shıǵıp. Taxtaylardıń iyesi PMKnıń prorabı boladı. (T.Q.)

6—Qaraqalpaq tili, 8-kl.

81

2. — Yapırmay-a! Haw, onda suwǵa atılǵan kim eken?
 — Ya qudayım-ay, óziń pana bol!...
 — Pay, Jáhangirdiń júrimi bar eken daǵı, — dep Hákim-bay birden biyhuwshlandı.
 — Haw, taqsır, haw!... Mınaw ne qıladı? — dep molla Yaqıptıń urqanatı uship, qattı qorqıp ketti. (*Ö.X.*)
 3. Jit! Jit! — dep jańa kelgen Xojanazar Qádirbaydıń qasqırday iytlerin kesekledi. (*A.Bek.*) 4. Oho! Qanday sheber usta bolıp, jetisip shıqtı (*J.S.*). 5. Áttagenay! Mashina pitpey qaldı. (*Ö.A.*) 6. Bárekella! Mine, bunı qaharmanlıq dese boladı. (*R.F.*)

§ 28. Qaratpa sóz-gáppler

Qaratpa mánisindegi sózler óz aldına gáplik intonasiyaǵa iye bolıp, qaratpa (vokativ) sóz-gáp xızmetinde keledi. Olar tıńlawshiǵa qarata dıqqat awdarıw, qaratıw, shaqrıw mánilerin bildiredi. Qaratpa sóz-gápplerden keyin úndew belgisi qoyıladı: **Ádiwli xalqım! Húrmetli bawırlaslarım!** Ósken jerimdi, sizlerdi kórip sheksiz quwanıshırtaman. (*Ö.A.*)

Qaratpa sóz-gáppler, kóbinese apa, aǵa, ata, balam, xalayıq, joldaslar t.b. sıyaqlı ǵalabalıq atlıqlar, geypara menshikli adam atları hám turaqlı dizbekler arqalı bildiriledi.

Qaratpa sóz-gáppler tiykargı gápke qatnashı tómen-degi mánilerdi ańlatadı:

1) jay qaratiw, dıqqat awdartıw mánisinde keledi: **Balam!** Men aqılsızlıq etip, jasımda medresege túse almadıım. (*K.S.*)

Gagarin!

Boslıqqa súńgip ush báleñt. (*A.X.*)

2) buyrıq mánisin bildiredi: 1. — Áy, tabelshi! Qos-janovqa aytıp bar, ózin-ózi urlaytuǵın tabelshi kerek emes. (*T.Q.*) 2. **Tolǵanay! Brigadir!** Tur. Uyqıńdı ash! — dep daladan birew baqırdı. (*Sh.A.*)

3) emocional-ekspressivlik mánide keledi: **Háy shımsıq! Qurǵıy bolǵısı kelgen shımsıq!** Ízǵardan shań shıǵaraqaqsań ba? — dedi Maman biy. (*T.Q.*)

115-shiniğıw. Berilgen gáplerdi oqriń. Qaratpa sóz-gáplerdi tawip, olardıń qanday sóz shaqaplarından bolğanın hám mánilerin aniqlań.

1. Joldaslar, — degen edi sonda Dáwletov — biziń Ana Ámiwdáryamızdı kóz aldińizǵa keltirińler. Bir waqıtları ol tolıp-tasip aǵatugıń edi. 2. Maǵlıwmatnama bersem bola ma? — dedi ol qol kóterip. Qurıltaydı basqartıp otırǵan baslıq onı jaqtırmay: — Maǵlıwmatnama soń boladı, joldas Serjanov! — dedi. 3. Oo, járdemshi! Men ózimniń júgimdi sherek ásirge shamalas waqıttan bergi jaǵında heshkimge kótertpegenmen. 4. — Qızım, — dedi Nurjan ǵarrı Sháriypaǵa bet burıp. — Sen bir gápińde Veneciya degen qalanıń suw astına batıp baratırǵanı jóninde aytqan ediń. Sol ıras gáp pe? (T.Q.) 5. Háy balalar! Qaydasızlar? Dawıs berińler?! — dep baqırdım. (Sh.A.) 6. Xalayıqlar! — dedi Yolshı tolıqsıp. Bos kelmeńler, ayaqtı tirep, kúshti kórsetiw kerek. (M.A.)

116-shiniğıw. Kórkem shıǵarmalardan qarastırıp, sóz-gáplerdiń hárbir túrine eki gápten tawip jazıń. Ne ushın sóz-gáp dep atalatuǵının, mánilerin túsindiriń.

Toliq hám tolıq emes gáp, sóz-gáplerdi takirarlaw ushın sorawlar hám shiniğıwlар:

1. Qanday gápler tolıq emes gáp dep ataladı? Onıń tolıq gápten ayırmashılıǵıń aytıń. Mısal keltiriń.
2. Toliq emes gápler, kóbinese qanday gáplerdiń quramında keledi?
3. Sóz-gápler qanday sóz shaqapları arqalı bildiriledi?
4. Sóz-gápler qanday túrlerge bólinedi?
5. Maqullawshı hám biykarlawshı sóz-gáplerdi aytıń hám mísallar keltiriń.
6. Tańlaq sóz-gáplerdiń xızmetin qanday sózler atqaradı?

117-shiniğıw. Tekstten tolıq emes gáplerdi tawip, olarda qaysı aǵzaniń túsirilgenin aniqlań hám sol tolıq emes gáplerdi tolıq gáp etip kóshirip jazıń.

1. Meniń aytqanlarımdı jazdıń ba? — dedi biy. — Jazdım, biy aǵa.

2. — Sen kimniń balasisań? — Súyinniń balasiman.
 — Atiń kim? — Esemurat. Qaraqum házirette oqídım. Kám-bağallıq arqasında bıyıl oqıwǵa bara almay qaldım.
 — Qaraqum házirette neshe jıldan bermaǵan oqıysań?
 — Toǵız jıl boldı.
 — Jasiń neshede?
 — Jigirma altıda.
 — Taǵı qansha oqıw kerek?
 — Taǵı bes-altı jıl oqıymız góy, aǵa.
 3. Ol zatların ashıp qoyıp, xalıqlarǵa kórsete basladı.
 — Mınawıńa neshe teńge bereyin? — dedi birew.
 — Bir yarım teńge.
 Monshaqtı uslap bir hayal:
 — Aǵa, mınawıńa ne bereyin?
 — Eki teńge bere góy?
 — Ojawıńa ne aytasań?
 — Bir teńge.
 — Men aldım, — dedi Ayparsha kempir. (*S.Aris.*)

118-shiniǵıw. Oqıń. Sóz-gáplerdi tawıp, olardı mánisi boyınsha sóz-gáplerdiń qaysı túri ekenin aytıń.

1. Apa-a! — dep Palwan iship otırǵan shayın jerge qoydı.
 — Joldaslar! Men sizlerge jasırın sırdıń túyinin aytpaqshı bolıp otırman. (*S.A.*) 2. — Demek, meni quwatlaysız? Qosi-lasız? — Álbette. Qosılamız. (*T.Q.*) 3. Álbette, paxta biziń kózimizdiń qarashiǵınday qádirli. 4. Múmkin, Málpey soyaqta shıgar. — Itimal. 5. — Demek, hár jılı qosılıp baradı eken-dá. — Álbette. Aqırı, bıyıl ushpa túyne salǵan júzim endigi jılı sıriǵıp qalmay ma? 6. — Qalamasın tez bolıp taslarsań. — Ájep. 7. Bay-bay! Qayta qalada kórmegeneńdi kórip, qızıqqa batasań. (*Ó.X.*) 8. Hásseniy! Tap sol Dármənbaydiń ózi tawıp júrgen bále emes pe eken? 9. Jek-keshilik jaman, úwh-úwh! (*T.Q.*) 10. — Basshi xalıqtıń bilgenin bilse jetkilikli, — dedi Dáwletov. — Duris emes! — dep qarsılastı basqa dawıs. (*T.Q.*) Há, áttegen-ay! Seniń jasińda ózim bolǵanda ma, ózińdey jigitler mashina aydap júr. (*Sh.A.*)

TEST SORAWLARI

1. Bir bas aǵzalı gáp qaysı qatarda berilgen?

- A. Kún qıza kele olardıń jumısları shıyraqlandı.
- B. Azangı mähál bolǵanlıqtan qıraw túsken shóplerdiń iyisi ań-qıydı.
- C. Ol awıldan tuppa-tuwrı keletuǵın ayaq soqpaqqa tústi.
- D. Mamandı kórse jawatuǵın bulttay túneredi, lekin jawmaydı.

2. Iyesi belgili gáp qaysı qatarda berilgenin tabıń.

- A. Paxta terimi baslanıp, terimshiler atızǵa tıńımsız kelip atır.
- B. Yarım aqsham mähálde aspanǵa qaradım.
- C. Elege deyin sol esime tússe, men biyshara jılap qoya beremen.
- D. Bul waqtılarda kún tawlardıń tasasınan jańa shıǵıp kiyatır edi.

3. Iyesiz gáp qaysı juwaptı ekenligin anıqlań.

- A. Jumis degendi tındırıp isleymen.
- B. Qarıqtı tereń qazıp, ǵawashalardı suwǵariw kerek.
- C. Bolmas iske polat bol, polattan da qattı bol.
- D. Jińishke appaq qolları menen qızınıń shashın siypaladı.

4. Ataw gáp qaysı qatarda berilgenin tabıń.

- A. Ne ekseń sonı orasań.
- B. Jazdiń payızlı azanı. Adamlardıń ersili-qarsılı kóshelerde jumıslarına ketip baratırǵan waqıt.
- C. Eń başlısı, xojalıqtı jańa texnika menen támiyinlew kerek.
- D. Qalanıń janında úlken toǵay bar.

5. Toliq emes gáp berilgen qatardı anıqlań.

- A. Duman. Kúnniń júzi kórinbeydi. Ushi-qayıri joq shólistan.
- B. Usı aydiń ortası bir-birewge müriybет kúni!
- C. Buni kim alıp kelip berdi? — Apam.
- D. Ol sóylespekshi bolıp Palwanniń qasına keldi.

6. Sóz-gáp berilgen juwaptı tabıń.

- A. Súyinshi beriń, súyinshi! Quwanıshlı xabar! — dep baqırdım.
- B. Awa. Men xalıq quwatlaǵan isti quwatlayman.
- C. Hay Mırzabek! Sen nege meni onnan artıq kóreseń.
- D. Aǵa, men jekke emespen be?

BIRGELKILI AĞZALÍ GÁPLER

§ 29. Gáptiń birgelkili aǵzaları haqqında túsinik

119-shiniǵiw. Tekstti oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózler qanday grammaticalıq qurallar arqalı baylanısqanın, qaysı sóz benen mánilik baylanısqaqanın, sorawların hám bul dıqqat etilgen sózlerdiń gáptiń qanday aǵzaları dep atalatuǵının aniqlań.

Japtıń eki boyında eki jal ǵana tut aǵashları egilgen. Teńgedey japiroǵı joq shoshayısqan **putaqlar** menen sobırayısqan **shaqalar** qalǵan. **Qálligúl** menen **Abadan** rayondaǵı ataqlı pillekeshlerdiń biri edi. Ol waqtta Abadan kútá **sal-damlı**, **sózleri jupker**, **oyshıl** hayal edi. Sonıń ushın da, Qálligúl Abadanǵa birinshi kúnnen baslap-aq eliklewdi maql kórip qalǵan edi. Bul ushın ol pillekesh boliwdan basladı. Qálligúl juwapkershilikti basqalardan kem sezbedi. Nawqan máwsimi baslanaman degenshe pillekeshlik boyınsha kóp adamlar menen **keńesti**, **oylastı**, **sırlastı**. (T.Q.)

Birgelkili aǵzalar eki yamasa birneshe sózlerdiń bir-birine ǵárezsiz teń mánili sintaksislik baylanısınan dúziledi. Olar gápte neshew bolsa da, bir sorawǵa juwap beredi hám bir aǵzanıń xızmetin atqaradı. Gáptiń barlıq aǵzaları birgelkili aǵza xızmetinde keledi.

Birgelkili aǵzalar intonaciya hám dizbeklewshi dánekerler arqalı baylanıсадı. Intonaciya arqalı baylanısqan birgelkili aǵzalardıń arasına útir qoyılıp jazıladı. Misali: 1. Kóz ushında tolqınlanıp kóringen **baǵlar**, qalıń **terek-ler** átiraptı ájayıp túske bólep tur. (G.I.) 2. Bul saparı ol tawǵa **dúrmiyinin de**, **portfelin** de alıp kelgen edi. 3. Dáryaniń argı jaǵası **tik jarlı hám toǵaylıq**. (Sh.A.)

Mánileri óz ara teń bolıp dizbeklese baylanısqan eki yamasa birneshe aǵzalarǵa gáptiń **birgelkili aǵzaları** delinedi.

Anlatıw: Gáptiń mánisin kúsheytiw ushın yamasa dawis ırǵaǵına baylanıslı tákirarlanıp qollanılgan sózler birgelkili aǵza bola almaydı. Misali: Ol **bárın**, **bárın** jalań ayaq gezgenlerin esledi. (T.Q.)

Aspanıńda kepter qanat **qaǵadı**, **qaǵadı**,

Jollarıńda xalıq kárwan aǵadı, aǵadı.

(I.Y.)

120-shiniǵıw. Oqıń. Gáptiń birgelkili aǵzaların tawıp, olardıń qaysı aǵzaǵa qatnaslı ekenin, sorawların, qalay baylanısıp kelgenin aytıń.

1. Tik jarlardıń ústin qaplaǵan qayıńlar menen osinalar qızıǵısh, sarı reńge dónedi. 2. Bul jerden tawdıń janbawırındıǵı say anıq hám jaqsı kórinedi. (*Sh.A.*) 3. Hárbir úyde elektr shıraǵı, radiotochka bar. 4. Neft hám gaz xalıq xojalıǵında paydalanylادı. («*E.Q.*») 5. Sadulla aǵa jerge, suwǵa iye boldı. (*N.D.*) 6. Olar keńsede kóp waqt otırdı, oylasti hám keńesti. (*J.A.*) 7. Gáp adamgershilikte, uqıpta hám iskerlikte. (*Ö.X.*)

121-shiniǵıw. Kóshirip jazıń. Birgelkili aǵzalardıń astın sızıp, olardıń qanday sóz shaqqapları arqalı bildirilgenin hám ózi baylanıslı aǵzaǵa qatnaslı qanday sorawlarǵa juwap berip kelgenin, qaysı aǵzaniń xızmetinde ekenin túsindiriń.

1. Ol jerde mal padasız hám tańbasız jayıladı. 2. Qalanıń orta jerinde mádeniyat úyi, orta mektepiń jayı, dem alıw baǵı, miymanxana hám usı sıyaqlı basqa da mákemelerdiń jayları eski Qońıhattı isırıp shıgarıp, qalanı jańartıp tur. (*I.Y.*) 3. Ol qaraqalpaqsha, ózbekshe, túrkmenshe, russha múltiksız sóyleydi. 4. Ol joldasları menen biraz oylasti hám keńesti. (*J.A.*) 5. Taza hawadan, nurlanıp shıqqan kúnnen, jaǵımlı esken samaldan adamzat penen janlı maqluatlar ráhát aldı. (*T.Q.*) 6. Aq biydaydıń unınan islengen shórek, sarı mayǵa pisirilgen bawırsaqlar dasturqanda úyilip tur. (*G.S.*)

§ 30. Birgelkili aǵzalardı baylanıstırıwshi qurallar

122-shiniǵıw. Berilgen gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan sózlerge díqqat awdarıń. Olardıń qanday grammaticalıq qurallar arqalı baylanısqanın anıqlań.

1. Qızım kútá **miynet súygish, ǵayratlı, hújdanlı, anasınday ar-namıshı.** (*A.Bek.*) 2. Shamurat hám **Seydulla** — awılı-mızdıń ataqlı paxtakeshleri. 3. Shamurat — **jer** hám **paxta** menen kútá túsinikli tilde sóylese biletüǵın adam. (*I.Y.*) 4. Kók jipektay kógergen **jońıshqalar**, ǵalıday qulpi dónip jatqan **gúzlik biydaylar**, uzaǵıraqta dirildep **saǵımlar** kórinedi.

(M.D.) 5. Bizler olardı **uzaq** hám **kóp** kúttik. (J.Sap.) 6. Bizler jaqta gá **jawin**, gá **burshaq** jawıp turadı. (Sh.A.)

Gáptií birgelkili aǵzaları dánekersiz intonaciya hám dizbeklewshi dánekerler arqalı baylanısadi.

1. Dánekersiz intonaciya arqalı baylanısqan birgelkili aǵzalardıń arasına útir qoyıladı: Awıldıń sırtında **mallar**, **buzawlar**, **qoy-eshkiler** jayılıp júr. (A.O.) Men onı ári-beri **izlestirdim**, **tappadım**. (Ó.X.)

2. Birgelkili aǵzalar **birkirtiriwshi** (hám, jáne, taǵı, menen (benen, penen), da/de), **qarsılas** (biraq, lekin, sonda da, sóytse de, degen menen), **awıspalı** (ya, yaki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, ne), **gezekles** (gá, gáhi, bir, birese, birde, geyde, bazda, ári) dánekerleri arqalı baylanısadi. Mısalı: 1. Kósheler kúndegige qaraǵanda azada **hám** kewilli kórinedi. (Q.A.) Ol **jáne** qarayıdı, **jáne** qosığın dawam etedi. (M.D.) 2. Ol az óana oylanıp turdı, **biraq** úndemedi. (L.T.) Ol tayıp túsim jıǵıldı, **sonda da** jatqan jerinen uship turdı. (K.S.) 3. Heshkim **ya** maqullamayıdı, **ya** qasarıspaydı. (T.Q.) 4. Ol jipektey jumsaq qolı menen **gáhi** basımnan, **gáhi** shashımnan siypaydı. (Ó.X.)

3. Birgelkili aǵzalar intonaciya hám dánekerlerdiń aralas keliwi arqalı da baylanısadi. Mısalı: Agronom Júginis Erlepesov **Allanazarovtı**, **Elmurattı**, **Ómirniyazovtı** hám **Gúlsánemdi** qattı singá aldı. (J.Sap.)

123-shiniǵıw. Kóshirip jazıń. Birgelkili aǵzalardıń astın sızip, olardıń qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısqanın túsin-dırıń.

Qanday keń meniń tuwilǵan elim,
Toǵaylor, dáryalar, kóller kóp onda.
Arqa teńizlerden, túslık tawlardan,
Tap alıs jerlerge shekem,
Usı keń dalanıń iyesi adam,
Qushaq jetpes Watanımdı jirlayman.

Oqıwǵa, islewge hám dem alıwǵa,
Hár adamnıń barlıq waqta erki bar.

Usı dańqlı sózdiń ullı mánisin,
Joq ete almaydı heshqanday jillar.

(M.L.)

Ámiw asaw edi,
Júwensiz edi,
Óner, bilim menen júwenlep berdiń.
Suwlar jetkerip,
Bağlar kógtip,
Sen ashtiń baxtın eldiń hám jerdiń.

(N.J.)

124-shiniǵıw. Oqıń. Birgelkili aǵzalı gáplerdegi dánekerlerdi tawıp, olardıń dánekerdiń qaysı túri ekenin hám birgelkili aǵzalardı baylanıstırıw mánilerin aytıń.

1. Elmurat atanıń ózi de jerindegi jemisli aǵashlar menen kóklerge qarap tańlandı. 2. Ol baǵda otırǵan Elmurat penen Arziwdı kórdi. (J.A.) 3. Maman quwandı, biraq marapatlanbadı. 4. Shıdamadı, taǵı tákirarlazı. 5. Heshkim ya maqullamayıdı, ya qasarıspaydı. (T.Q.) 6. Ne atız-shelde, ne jolda qıbırlaǵan jan joq. (O.B.) 7. Tábiyat jılma-jıl óziniń máwsimi kelip, az irkilis jasaydı da, jáne aldına qaray zırlay beredi. (Ö.X.) 8. Ol kúni-túni qırman basında, bolmasa dán qabillaytuǵın stanciyada, yamasa jolda júretuǵın edi. (Sh.A.) 9. Jılimniń qalqları birese batıp, birese kórinip turadı. (Ö.A.)

125-shiniǵıw. Tómendegi kestede kórsetilgen dánekerlerdiń hár-bir túrine 2 gápten yadińızdan gáp dúziń hám olardıń birgelkili aǵzalardıń arasın baylanıstırıw mánilerin túsındırıń.

Birgelkili aǵzalardı baylanıstırıwshı dánekerler

Biriktiriwshi dáneker

Awıspalı dáneker

Qarsılas dáneker

Gezekles dáneker

§31. Birgelkili bas aǵzalar

126-shiniǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń, olarǵa sorawların qoyıw arqalı bas aǵzalardı tawip aytıń.

1. Ortaǵa dasturqan jayılıp, nan, pechenye, qant, konfeta qoyıldı. (*A.Bek.*) 2. Babalarımız dana bolǵan, bilgen. 3. Sha-yıq kóp sóylemeydi, oylı. 4. Sóylesiwleri, otırıp-turiwları hámmege ibrat alarlıq, jeńil, shaqqan, álpayım. (*T.Q.*) 5. Sa-lingen jay, egilgen eginler, jer menen daraqlar qalıp qoyǵan. (*J.A.*) 6. Qısçı tolqındaǵı qayıqtay órkesh-órkesh qumlarǵa birese órmelep, birese sırgıydi. (*Sh.S.*)

1. Birgelkili baslawish. Jay gáplerdiń quramında bayanlawish penen baylanısqan ataw formadaǵı eki yamasa birneshe sózlerdiń teń mánılı dizbegine **birgelkili baslawish** delinedi. Birgelkili baslawishlar bir-biri menen intonaciya hám dánekerler arqalı baylanıсадı: **Jer de, janlı maqluqlar da, hámme tiri zat qısçı uyqıdan oyandı.** (*Ó.X.*)

2. Birgelkili bayanlawish. Jay gáplerdiń quramında baslawishtiń eki yamasa birneshe is-hárekettiń belgisin bildirip kelgen teń mánılı sózlerdiń dizbegine **birgelkili bayanlawish** delinedi. Birgelkili bayanlawishtiń xızmetin, kóbinese betlik feyiller hám atawish sózler atqaradı: Bul barısında ol heshkimniń sózin **tınlamaydı da, sóylespeydi de, dógeregine qaramaydı.** (*I.Q.*) Dáryanıń eki jaǵası jasıl aq terektey sallanǵan **qamıs, pishen, jeken.** (*K.S.*)

127-shiniǵıw. Kóshirip jazıń. Birgelkili baslawishtiń astın sızip, onıń qaysı aǵza menen baylanısap kelgenin hám bildiriliwin aniqlań.

1. Ótkinshi de, ketkinshi de, bazarshi da, shopan da, sharwa da usilar haqqında soraytuǵın edi. (*J.A.*) 2. Serjan da, Ámet te wádeli kúni kelmedi. (*T.Q.*) 3. Gúdi biyiklegen sayın basına qamıs shıǵarıw, tasiw qıyıńga tústi. (*Ó.A.*) 4. Maqtap otırǵanı, ya basqa nárse oylap otırǵanı tosınnan

aralasqan adamga belgisiz. (*Ö.A.*) 5. Shananiň shıqırılısı, atlardıń dúbiri, adamlardıń shawqım-süreni teńiz ústin bazar etti. (*K.S.*)

128-shınıǵıw. Oqıń. Birgelkili bayanlawıştıń qaysı aǵzaǵa qat-naslı ekenin hám bildiriliwin túśindiriń.

1. Ol gúpisiniń jaǵasın jaqsılap qımtadı da, qardı sıqır-latıp júrip ketti. (*T.Q.*) 2. Bir jerde kórgenge shıramittım, biraq esley almadım. (*Sh.S.*) 3. Bul kóldıń qamısı menen jekenen paydalangan, quş atqan. (*I.Yu.*) 4. Nurjamal tórgé quraqlı kórpeshe jayıp, dastıq tasladı. (*K.S.*) 5. Qublanıń samalı jumsaq, jaǵımlı. (*T.Q.*) 6. Kúsh bizde, sende, anaw jigitte, xalıqta. (*A.Bek.*)

129-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Birgelkili bas aǵzalardıń astın sızip, olardıń qanday qurallar arqalı baylanısıp kelgenin hám baylanısiw mánilerin aniqlań.

1. Traktordıń gúrildisi, mashinanıń gudogi, baltalardıń toqıldısı, adamlardıń ǵawırlısı usı kárada úlken jumıslardıń islenip atırǵanınan xabar berip tur. (*J.Sap.*) 2. Biz ekewimiz ástelep dalaǵa shıqtıq ta, kól jaǵalap qıdırıp kettik. (*Á.T.*) 3. Biziń uranımız hadal miynet etiw, oqıw, islew. (*X.Sap.*) 4. Dawıl birese páseyip, birese kúsheyip ketedi. (*K.S.*) 5. Ilimpaz da, jazıwshı da bilimdi mektepten aladı. («*E.Q.*»)

§ 32. Birgelkili ekinshi dárejeli aǵzalar

Birgelkili aniqlawish. Zat hám zatlıq mánidegi sózlerdiń eki yaması bir túrdegi birneshe belgilerin bildiretuǵın sózlerge **birgelkili aniqlawish** delinedi: **At jaqlı, sarı sınlı, qoy kózlı, orta boylı** qız tusınan ótip baratırǵanın Abattıń kózi shaldı. (*T.Q.*) Tiń hám partaw jerlerdi ózlestiriw xalqımızdıń mártilik isi boldı. (*Gazetadan*)

Anıqlawıştıń eki túri de — jupkerlesiwsı hám iza-fetlik aniqlawıshlar birgelkili bolıp keledi: Ashılǵan esikten **toliq deneli, qoy kózli, jası qırqtan ótken** birew kirip keledi. (*Ö.A.*) **Qazaqstanniń, Uraldıń, Sibirdiń,**

Povoljyeniń burınları adam turmaǵan keń dalalarında **onlaǵan** hám **júzlegen** posyolkalar payda boldı. (*Gazetadan*)

2. Birgelkili tolıqlawish. Is-háreketti (bayanlawıshı) zatlıq mánide túsindiretuǵın teń mánılı eki yamasa birneshe sózlerdiń dizbegine birgelkili tolıqlawish delinedi.

Birgelkili tolıqlawıshlar morfologiyalıq bildiriliwi jaǵınan bir túrli seplik qosımtalı hám tirkewishli qollanıladı: Ayqız burın sholanda islep júrgen **er** hám **hayal-qızlardi** ózine tarttı. (*A.B.*) Hárkim óz **awılı menen, toparı menen, shańlaǵı menen** oylassın. (*T.Q.*)

3. Birgelkili pısıqlawish. Is-háreketti orın, waqt, sıń, muǵdar-dáreje t.b. mánilerde sıpatlaytuǵın eki yamasa birneshe teń mánılı sózlerdiń dizbegine **birgelkili pi-sıqlawish** delinedi. Birgelkili pısıqlawıshlar óz ara sanaw intonaciyası, dánekerler arqalı baylanısıp, útir arqalı bólüp jazıldı: Ol hár kúni azanda, túste, keshte, mallarǵa rejim menen ot saladı. (*J.S.*) 1964-jılı Xorezmde, Qaraqalpaqstanda hám Buxara gazoprovdınıń boyına jollar salıw baslandı. (*Gazetadan*) Bizler olardı uzaq hám kóp kúttik. (*J.Sap.*)

130-shiniǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Birgelkili ekinshi dárejeli ágzalardı tawıp, olardıń ekinshi dárejeli ágzalardıń qaysı túri ekenin hám gáptıń qaysı aǵzası menen baylanısqanın túsindiriń.

1. Jalańbas, tompaq, qara páreń bala Tilepbaydıń janına keldi.
2. Ol baxıt, jer, suwǵa iye boldı. (*Q.D.*)
3. Esengeldi óz úyine jiynalǵan awillasları, záńgilesleri, biyler arasında bulqıp sóylep otır. (*T.Q.*)
4. Házır olar qanatsız korabllerde sonday joqarı, sonday tez uship jür. (*Gazetadan*)
5. Ol balıqtıń molshılıǵı ushın gúresti kún sayın, saat sayın qızdırı berdi. (*A.B.*)
6. Onı-bunı aytısqanlıqtan, kúliskenlikten, hámme bir jerge jiynalǵanlıqtan túski demalıs kewilli óte berdi. (*À.T.*)

131-shiniǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Birgelkili ekinshi dárejeli ágzalardı tawıp, olardıń baylanısqan sózi menen astın sızip kórsetiń.

1. Tóbeleri aspan menen tiresken tawlar eteginen qaynap shıqqan tınıq suw keń hám sulıw say túbindegi jılǵalardı toltrırıp, kewilli hám jaǵımlı ses berip, oypatlarǵa rawana boladı. 2. Rawana boladı da, dalalardı, shóllerdi gezedi. 3. Ol óziniń jaŋga jaylı suwı menen gúller hám eginlerdiń, aǵashlar hám ósimliklerdiń tamırına aziq beredi, miynetkesh xalıqtıń júregin úmit hám quwanish penen toltrıradı. (Sh.R.) 4. Ol qoylardı gá jerden onlap, gá jerden jigirmalap qurastıradı. (Ó.X.) 5. Men miynet etpege, miynetim arqalı maqse-time jetpege kelgenmen. (A.Bek.)

132-shiniǵıw. Ózlerińiz oqıp atırǵan kórkem shıgarmalardan yamasa ózińizdiń úy turmisińizdan alıp, birgelkili anıqlawish hám tolıqlawishqa bir-birden, pısıqlawishqa 2 gáp tawıp jazıń.

§ 33. Birgelkili aǵzalardıń ırkilis belgileri

133-shiniǵıw. Oqıń. Irkilis belgileri qoyılmay berilgen birgelkili aǵzalardı tabıń. Olardıń arasına ırkilis belgileri qoyla ma yamasa qoyılmay ma, usı jaǵına dıqqat etip túsinkik beriń.

1. Jigitler de atlar da sharshaǵan edi. 2. Amanlıqqa bul jekkelik quwat berdi yoshti. 3. «Orta dármıyan» degen sóz Amanlıqtı hám quwanttı hám muńaytti. (T.Q.) 4. Ortaǵa dasturqan jayılp ústine nan pechenie qant qoyıldı. (A.Bek.) 5. Jayhun — bul tábiyattıń sawǵası, onı húrmetlew abaylap saqlaw kerek». (Abu Rayxan Beruniy) 6. Dáryamız óziniń shiyrin suwı baliqlarıqusları haywanları toǵaylorı menen xalqımızdı hayran qaldırıdı, súyiwshilige izzet-húrmetine iye boldı. (P.Sh.)

Gáptıń birgelkili aǵzalarınıń arasına tómendegi jaǵ-daylarda útir qoyıladı:

1. Dánekersiz, intonaciya arqalı baylanısqan birgelkili aǵzalardıń arasına útir qoyıladı. Mısalı: **Arqa Kavkaz-da, Oraylıq Aziya respublikalarında** tamshi usılı menen palız eginlerin ashıq jerde jetistiriwge boladı. («E.Q.») Biziń hámmemiz onı **jaqsı bilemiz, tanıymız, sıylaymız.** (A.G.)

2. Dánekerler birgelkili aǵzalardıń háribili menen tákirarlanıp kelgende de, birgelkili aǵzalardıń arasına útir qoyıladı: Ata aqılı kól boladı, balam, hám **mantıqtıradı**, hám **qalqtıdı**. Al, kól dep tastıyıqlawǵa ya **qamışlıq**, ya **jayılm suw** joq. (T.Q.)

3. Birgelkili aǵzalar qarsılas dánekerleri arqalı baylanısıp kelse, dánekerlerdiń aldına útir qoyıladı: Orazan batır ulınıń dawısın **esitti**, lekin **qaramadı**. Maman **quwandı**, biraq **marapatlanbadı**. (T.Q.)

4. Biriktiriwshi hám awıspalı dánekerler tákirarlanbay, eki qatarlı birgelkili aǵzalardı baylanıstırıp kelse, birgelkili aǵzalardıń arasına útir qoyılmaydı: **Buringı joba** hám **is ádisleri** Abduraxmandı hesh qanaatlandırmadı. (X.G.) Onı **Arziw** ya **Shınıbiykege** bildirgen joq. (J.A.)

Da/de dánekeri eki qatarlı birgelkili bayanlawıshı baylanıstırıp kelgende eki túrli ózgeshelikke iye boladı:

a) birgelkili bayanlawıshlar túsındırıwshi aǵzalarına iye bolıp keńeyip kelse, aralarına útir qoyıladı: Ol albıraqlap dógeregine jalt **qaradı da**, dárhال súwretti qaltasına salıp qoydı. (Sh.S.)

b) **da/de** dánekeri arqalı baylanısqan birgelkili bayanlawısh túsındırıwshi aǵzasız kelgende, birgelkili bayanlawıshıń arasına útir qoyılmaydı: Ol aytajaq bolıp **olyanıp turdı da úndemedi**. (Sh.S.)

134-shınıǵıw. Teksti oqiń. Birgelkili aǵzalardı tawıp, olardıń arasına ırkilis belgileriniń qoyılıw hám qoyılmaw sebeplerin túsindiriń.

Máwjiregen Ámiwdárya menen Araldıń diydarlasqan jerindegi jasıl oypatlıqta, shet-shebirsiz Ústirtten baslap Qırqqız dalalarına, onnan ari keń jaylawlı Qızılqum qoyławlarına shekem sozlip jatırǵan quyashlı alapta bir gúlistan úlke — Qaraqalpaqstan jaylasqan. Bul jerdiń hasıl topıraǵında, qıya-qıya tawlari menen suwlarında qanshama góziyne qatlanıp jatır deyseń. Teńizimiz benen dárıyamız, kóp aydın kóllerimiz mol-molaqay balıq beredi. Ústirt penen tawlarımızdıń bawırayında neft, gaz, qurılıs materialları, mineral duzlar mol. («A.»j.)

135-shiniǵiw. Tekstti tiyisli irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jańı. Birgelkili aǵzalardıń astın sızıp, olardıń qanday sóz shaqabı arqalı bildirligenin, sorawların hám qaysı aǵzaniń xizmetinde ekenin aniqlań.

GÚZ

Gúz dalalarǵa, miywe aǵashlarına, óziniń altın boyawın jaǵıp sırlap atır. Járdemge kelgen kúnniń erteńine-aq bizler ǵarri menen tanısıp hám útyrenip kettik. Seydulla aǵanıń kúnge kúygen bet kórinisi sharǵalaw boyı saqal-murtı úst kiyimi onı kórer kózge qarapayımlastırıa túskendey.

Gúzdiń sonday aşıq kewilli kúni edi. Diń aspanǵa kóterilgen qırǵıy bir orında tipirşip biraz turadı da júwerilikke ózin taslaydı. Íziq-ıziq qara ǵárgalardıń dawısınan da pishen hám kók shóplerdiń xosh iyisinen de erik aǵashınıń pashshayı túsinen de gúzdiń ózine tán nishanları seziledi.

§34. Birgelkili aǵzalardı ulıwmalastırıwshı sózler hám olardıń irkilis belgileri

136-shiniǵiw. Berilgen gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qanday aǵzalardan keyin kelip turǵanına, qaysı sóz shaqabı ekenine hám mánisine itibar beriń.

1. Ol kem-kemnen zerige basladı. Hátte, onıń tawdan túsip kiyatırǵan avtolavkanı kórgendegi quwanıshı da, kewlindegi alaǵadaları da — **bári** bir pul bolıp joqqa shıǵıp qaldı. (*Sh.A.*) 2. Onıń kishipeyilligi, müláyimliliği, Tarasqa bergen juwapları — **barlıǵı** Tarastı ózine tarttı. (*O.B.*) 3. Bul waqitta Ernazar, Pirim, Muxammed — **úshewi** izirekte ángimelesip kiyatır edi. 4. Hayallardıń shańqıldaǵan dawısları, ǵarrılardıń buwlıqpa jótelleri, kempirlerdiń tońqıldısı — **hám-mesi** qosılıp dáryanıń jaǵasın dür-dür silkindirdi. (*K.S.*) 5. Shor jerlerdi juwiw hám paxta jerlerdi óz waqtında tayarlaw, shigit egisin óz waqtında ótkiziw — **bulardıń hámmesi** zúrááttiń erte pisiwine mümkinshilik beredi. Kógergen ǵawasha nállerin otaw, siyrekletiw, olardıń túplerin jumsartıw — hámmesi de sapalı ótkerildi. («*E.Q.*»)

Ulıwmalastırıwshı sózler birgelkili aǵzalardan keyin kelip, olardı jámlep, ulıwmalastırıp kórsetedi.

Birgelkili aǵzalı gáplerdegi ulıwmalastırıwshı sózler **bári, hámmesi, bárshı, barlıǵı jámi, bulardıń barlıǵı, bulardıń hámmesi** t.b. siyaqlı jámlew hám siltew almasıqlarınan, **ekewi, úshewi, tórtew** siyaqlı jiyynaqlaw sanlardan hám geypara atlıqlardan boladı. Misali: Olardıń ilgallı miyneti, texnika hám ximiya — **hámmesi** eginlerge xızmet etiwge jumsaladı. 2. Turizm, awǵa shıǵıw, balıq uslaw — **bulardıń barlıǵı** adamdı ǵayratlandıradı. («E.Q.») 3. Ájiniyaz, Ázbergen, Pirim — **úshewi** de juwırıp kelip, náwbet penen sálemllesti.

Birgelkili aǵzalar qaysı aǵzaniń xızmetin atqarsa, ulıwmalastırıwshı sózler de sol aǵzaniń xızmetinde keledi. Misali: 1. Elektr, kino, radio, televídenie — **bulardıń hámmesi** bizde ádettegi hám úyrenisenk nárselerge aylandı. («E.Q.») 2. Bul kóshedegi bay, hámeldar ataǵın keship júrgen Qalmurat, Mádemin, Qudiyar — **úshewi**. (K.S.) 3. Onda, bizde — **bárimizde** shad júrek. («E.Q.»)

137-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Ulıwmalastırıwshı sózlerdi birgelkili aǵzaları menen birge astın sızıń, olardıń qaysı aǵzaniń xızmetinde ekenin túsindirin.

1. Aw, qayıq, sholan, keme — hámmesi awıl keńestiń erkinde boldı. 2. Meniń dawagerim Qosıbay, Qayıp, Erjan — úshewi. 3. Kiyim-kenshek, tósek, tabaq-qasıq, bilezik-sırga — bárin bazárǵa ákelgen. 4. Qonaqlar úyden shıǵıp ketken soń, Jámiyla, Salıyma, Sapar, Nazlı — tórtewi ońasha qaldı. (K.S.) 5. Onıń sanaatında da, awıl xojalığında da, mádeniyat maydanında da — hámme jerde óz isiniń sheberleri miynet etip atrı. («E.Q.») 6. Xanjaptıń ishi, jaǵası hám sırtı — bári de tolǵan xalıq. (S.A.)

Birgelkili aǵza menen ulıwmalastırıwshı sózdiń arsına tómendegi jaǵdaylarda ırkilis belgileri qoyıladı:

1. Ulıwmalastırıwshı sóz birgelkili aǵzadan keyin kelse, ulıwmalastırıwshı sózdiń aldına sızıqsha qoyıladı.

Misali: 1. Qızketken, Quwanışhjarma, Kegeyli — **bular** respublikanıń arqa rayonların suw menen támiinleydi. 2. İssı, qurǵaq jaz, qattı suwiq, dalanıń kúshli samalları — **bulardıń hámmesi** kóp qıyınhılıqlar tuwdıradı. («E.Q.»)

2. Birgelkili aǵzaniń aldında ulıwmalıq mánidegi ayqınlaniwshi sóz kelip, sońında ulıwmalastırıwshi sóz kelse, ayqınlaniwshi sózden keyin qosnoqat, ulıwmalastırıwshi sózden aldın sıziqsha qoyıladı. Misali: Jumabay qayıqshınıń qaptalınan qalmaytuǵın hájet ásbabı: súymen, balta, bel, gúrek — **hámnesin** bir jerge qoydı. (K.S.)

3. Ulıwmalastırıwshi sózdiń aldında juwmaqlawshı máni beriwshı **qullası**, **mine** sózleri kelse, sol sózlerdiń aldınan sıziqsha, keyninen útir qoyıladı. Misali: Torı, Aqboz, Ayqasqa — **qullası**, **bári** de tabılıp atır. (Sh.A.) Sanaat óndirisin rawajlandırıw, ónim islep shıgariw hám kólemin arttıriw — **mine**, **bulardıń hámmesi** jumıshılardıń aldında turǵan eń áhmiyetli waziyipa. («E.Q.»)

138-shınıǵıw. Oqıń. Birgelkili aǵza hám ulıwmalastırıwshi sózlerdi tawıp, olardıń arasına qanday irkilis belgileri qoyılğanın hám qoyılıw sebeplerin aytıń.

1. Ánjır, alma, qurma, almurt, qáreli, shabdal — **bári** qatar ósedi. (X.S.) 2. Óziniń úy-ishi: Nurjamal, Mámbetniyaz, Ájiniyaz — **hámme** de usı qırman basında. 3. Az ǵana waqıttan soń Tilemis, Niyazov, Xaliyla taǵı eki baliqshı — **besewi** kirip keldi. (K.S.) 4. Kóp jumıslar islew kerek boldı: jerdi tegis etip kartalaw, shorlıqtan tazalaw ushın qum hám hasıl topıraqlar tógiw, suw alıp keleiw — **mine**, usınday isler shaqqan islewdi kútıp tur. (Ó.X.) 5. Bazarshılardıń kóphılıgi saribiysi, ámirabadlı, ullibaǵlı, baǵıaplı, shoraxanlı, shabbazlı, shımbaylı — **qullası**, úsh bolıstıń qaramaǵınan kelgenler edi. (A.Bek.)

139-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi birgelkili aǵza hám ulıwmalastırıwshi sózlerge tiyisli irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń. Birgelkili aǵza hám ulıwmalastırıwshi sózdiń qanday sóz shaqabınan bolǵanın hám qaysı aǵzaniń xızmetinde kelgenin aniqlań.

7—Qaraqalpaq tili, 8-kl.

97

1. Ülken-kishi aǵayin jegjat bári xoshlasıwǵa keldi.
2. Qusbegi biy qazı úshewi ańgimelesip otawǵa kirdi. (*K.S.*)
3. Arbanıń astınan kóterilgen shań da dóńgelek te atlardıń doynaq taslawı da sherim dizginler de aspanda qalqıp baratırǵan bultlar todası da dógerektegi shópler de tuslarından ótip atırgan basqa attar menen arbalar da jol boyındaǵı qarlıqashlar da qullası bulardıń bári de baxıt párwazında pálpellegen gózzallıqtıń kórinisi edi. (*Sh.A.*)
4. Sıńǵan qural-lar menen qaltadan túsip qalǵan qálem alısırqaqtı jatırgan qamshı shala shegilgen shılim barlıǵı da balanıń qatań qarsılasqanın kórsetedi. (*V.K.*)
5. Tıńlap otırsań, bul jerde ne joq deysiz, maymil pil banan shaydiń dúnyadaǵı eń jaqsı túri hár qıylı jabayı miyweler hám burın kórmegen ósimlikler qullası bári de bar bunda. (*Sh.A.*)

Birgelkili aǵzalı gáplerdi tákirarlaw ushun soraw hám tapsırmalar:

1. Gáptiń birgelkili aǵzaları dep nege aytamız?
2. Birgelkili aǵzalar qanday grammaticalıq qurallar arqalı baylanıсады?
3. Birgelkili aǵzalardı baylanıstırıwshı dánekerlerdi aytıń.
4. Birgelkili aǵzalardıń arasına ırkilis belgileriniń qoyılıw hám qoyılmaw sebebin aytıń.
5. Birgelkili aǵzalı gáplerdegi ulıwmalastırıwshı sózlerdiń xızmetin qaysı sóz shaqapları atqaradı?

140-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Birgelkili aǵzalardıń qanday grammaticalıq qurallar arqalı baylanısıp kelgenin hám baylanıstırıwshı dánekerlerdiń qaysı túri ekenin aniqlań.

1. Jamiyla rulge otırıp mashinanı júrgizgende júre pitken adam oylanıp ta, quwanıp ta qaldı. 2. Bilayinsha, onıń sín-sínbatı el gezgen dárvish ya mollaga usas edi. (*Ö.A.*)
3. Burın ǵalaba sawatsız bolǵan xalqımız házır jer júzilik klassik jazıwshı-shayırlardıń roman, povest, poema hám qosıqların óz ana tilinde oqydi. 4. Jigit ári quwanıp, ári hawlıgıp, ári qorqıp úyine qaray ushti. (*Sh.S.*)
5. Geyde wáziri de, geyde jasawıl bası da ózleriniń kóńilles adamları menen sóylesedi. (*Ö.X.*)
6. Írisqul biy xanniń gápinde az ǵana júzegóylik sezgendey boldı, biraq úndemedi. (*T.Q.*)

AYÍRÍMLANĞAN AĞZALÍ GÁPLER

§ 35. Gáptiń ayırımlanǵan aǵzaları haqqında túsinik

141-shiniǵıw. Oqıń. Gáplerdegi ajıratıp kórsetilgen sózlerge itibar beriń. Olardıń qaysı sózge qatnaslı ekenin hám qanday xızmet atqarıp kelgenin aniqlań.

1. Biz, **jaslar**, elimizdiń haqıyqıy azamatı ekenimizdi iste kórsetewimiz kerek. (*«E.Q.»*) 2. Bunı Xiywa átirapında tek eki adam—**xan** hám **hákım** biletugın edi. (*T.Q.*) 3. Zarlıq toyǵa túske jaqın, yaǵníy **toydıń áyne qızǵan waqtında** jetip keldi. (*Q.J.*) 4. Bul qabaǵın jar basına taslap ketken qızdıń anası — **Dárbiyke**. (*K.S.*) 5. Ol jaqtan qaraǵanda bul jerde, yaǵníy **úylerdiń tasasında** ne bolıp atırǵanı kórinbeydi. (*Sh.A.*)

Ózi qatnaslı gáp aǵzaniń mánisin ayqınlap, aniqlap kelgen sózlerge **gáptiń ayırımlanǵan aǵzaları** delinedi.

Gáp aǵzaları kóbinese ayqınlawish mánisinde kelip ayırımlanadı. Ayırımlanǵan aǵzalar ózi ayqınlap, aniqlap kelgen aǵzalardan keyin keledi hám olardan intonaciya arqalı ayırımlanıp aytıladı. Mısalı: Bizler, **balalar**, bul adamnıń izinen júrgendi jaqsı kóretugın edik. (*Q.A.*) Dáslepki gudoklardan soń jolawshılar poezdǵa — **vagonlarǵa** mindi. (*T.N.*)

142-shiniǵıw. Kóshirip jazıń. Ayırımlanǵan aǵzalardıń astın sızıp, olardıń qaysı aǵzaǵa qatnaslı ekenligin hám qanday mánide túsindirip kelgenin aytıń.

1. Biz, bassıllar, ullı isti de, kishkene isti de xalıq penen másláhátlesip sheshemiz. (*Ğ.S.*) 2. Arba jegilgen sámen jorga — Gúlsarı da kútá ǵarrı edi. (*Sh.A.*) 3. Jazǵı demalıs waqtında men spartakiadaǵa — Moskvaǵa kettim. (*G.I.*) 4. Saǵındıq bahadırdıń ornına bizden — mańǵıtlardan adam jollamaqshi eken. (*T.Q.*) 5. Usı jerge, ǵárezsizlik maydanına, elimizdiń kóp sportshıları jiynaldi (*«E.Q.»*)

143-shiniǵıw. Oqıń. Ayqınlawshlardı tawıp, olardıń qaysı aǵzani ayqınlap kelgenin hám sorawların aytıp beriń.

1. Hámme, ásirese qızlar quwanıshlı túrde qol shappatlap jiberdi. (*J.Sap.*) 2. Men óz atımnan siz — jaslarǵa algıs aytaman. (*K.S.*) 3. Buxara sháhárine ol kúndiz — sáskede kelip jetti. (*T.Q.*) 4. Ol shigitlerden usınday pitik — ógada boliq paxtalar kámalǵa keldi. (*Ö.A.*) 5. Jeke adamnıń shıqqan jerin tabıw qıyın — dút toǵay. (*T.Q.*)

144-shiniǵıw. Kóshirip jazıń. Ayqınlanıwshı hám ayqınlawishlardıń astın sızıń. Olardıń qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın hám qaysı aǵzaniń xızmetinde ekenine túsinik beriń.

1. Kúndegishe esikiň asıqpay ashıp, meniń ákem — mektep muǵallimi kirip keldi. (*Q.D.*) 2. Biz óz tuwısqanılarımız — gárezsiz eldiń xalıqların qızǵın qutlıqlaymız. 3. Ol óz bilimlerin, óziniń dóretiwhilik ilhamın ullı maqsetke — elimizdi gúllendiriwge jumsayı. («*E.Q.*») 4. Múmkın, duz nesip bolsa Hindstanda, siziń elinińde ushırasarmız. (*O.B.*) 5. Ol isenimli fermer aǵzalarına, ásirese Jumagúlgé kóp járdem etti. («*E.Q.*»)

§ 36. Ayırımlańǵan ayqınlawish hám onıń xızmetine qaray túrleri

145-shiniǵıw. Gápplerdi oqıń. Dıqqat etilgen sózlerge itibar beńiń, olardıń qaysı sózge qatnaslı ekenin hám qalay ayırımlanıp kelgenin túsindiriń.

1. Bizler, **jazıwshılar**, Berdaqtıń eskertkishine gúl qoyıw ushın keldik. (*I.Yu.*) 2. Toy tarqar kún — **Mamanlardı jolǵa uzatatuǵıń kún** tuwdı. 3. Qonaqlar, ásirese **Mamanniń jaqıń dosları** óz waqtında keldi. (*T.Q.*) 4. Ol Íssıqkól matrosı, yaǵníy **ákesin** tap usı paroxodta isleydi degen sheshimge kelgen edi. (*Sh.A.*) 5. «Soyuz — 2» transport korabliniń túsi-riletuǵıń apparatı Qazaqstan aymaǵınıń belgilengen rayonına — **Kókshetaw qalasınıń qubla jaǵında eki júz kilometr** jerge kelip tústi. («*E.Q.*»)

Ózinen aldingı gáp aǵzasınıń mánisin túsindirip, ayqınlap kelgen aǵzaǵa **ayırımlanǵan ayqınlawışh** delinedi.

Ayqınlawışh túsindirip, ayqınlap kelgen sóz **ayqınlawıshı aǵza** dep ataladı. Misali: 1. Biz, **jaslar**, jámiyetimizdiń haqiqıry dúziwshilerimiz. 2. Usı jerge, **Ğárez-sızılık maydanına** paytaxttiń kóp sanlı sportshiları jıynaldi. («E.Q.»)

Bul gáplerdegi dıqqat etilgen ayqınlawıshlardıń alındıńda kelgen sózler ayqınlaniwshı aǵza. Olar usı gáplerde tiykargı gáp aǵzası xızmetin atqaradı.

Ayqınlaniwshı aǵza qaysı aǵzanıń xızmetinde kelse, ayqınlawıshlar da sol xızmetti atqaradı. Misali: 1. Biziń oljamız — **awqat** penen **kiyim** mut. (K.S.) 2. Qubladan, **Ámiw tárepten** bir topar atlı kiyatır. 3. Ilim menen texnikanıń rawajlaniwına erisken xalıqtıń — **rus xalqınıń** tili kútá úlken qızıǵıwshılıq tuwǵızdı. (Gazetadan) 4. Onı, **Tóreshti** kóp uzamay balalar úyine jiberdi. (N.D.)

Bul mísallarda 1-gáptegi dıqqat etilgen sóz — ayqınlawışh baslawışh, 2-gáptegi ayqınlawışh pısıqlawışh, 3-gáptegi ayqınlawışh anıqlawışh, 4-gáptegi ayqınlawışh tolıqlawışh xızmetlerin atqarip kelgen.

Ayırımlanǵan ayqınlawıshlar ózinen burın kelgen ayqınlaniwshı aǵzalarǵa qatnasına qaray ayırımlanǵan ayqınlawışh baslawışh, ayırımlanǵan ayqınlawışh bayanlawışh, ayırımlanǵan ayqınlawışh anıqlawışh, ayırımlanǵan ayqınlawışh tolıqlawışh hám ayırımlanǵan ayqınlawışh pısıqlawışh siyaqlı túrlerge bólinedi.

146-shınıǵıw. Kóshiriń. Berilgen gáplerdegi ayırımlanǵan ayqınlawışh baslawışh hám bayanlawıştı tawıp, olardıń astın jazba tallaw úlgisi boyınsha sizip kórsetiń.

1. Aq tikenliktiń arası silt etpeydi, tip-tınish (Ö.X).
2. Biz, ot oratuǵın mashina aydap atırǵan balalar, Daniyardi birinshi rek kórdik. (Sh.A.) 3. Biylerdiń jas úlkenleri — Murat shayıq penen Írisqul biy ortaǵa xandı alıp otrırdı (T.Q.)

4. Poshsha torǵay — jol sazendesi,
Jetpese de hesh jerge esi,
Diń hawada ketkenshe esi,
Kúyip-pisip sayrar. Biraq ta.

147-shiniǵıw. Oqıń. Hárbir gáptegi qara hárip penen jazılǵanlar ayırımlanǵan aqınlawıshıtıń qaysı túri ekenin aniqlań.

1. Alda, **uzagıraqta** mańıraqan qoy-eshkilerdiń dawısı esitiledi. (*Ó.X.*) 2. Bul sorawına heshkimnen, hátte **shabar-mannan da** juwap bolmadı. (*T.Q.*) 3. Biziń ádebiyatımızdırıń eki gigantı — **Abduraxman Jámiy** menen **Alisher Nawayınıń** doslıǵı bul tuwısqanlıq baylanıslardıń aqıń kórinisi boldı. (*Gazetadan*) 4. Eki attıń ortasında tósi qayqayıp ókireń qaqqan piyada — Orazan batırdıń jalǵız ulı — **Maman**. (*T.Q.*)

148-shiniǵıw. Berilgen gáplerdegi ayırımlanǵan aqınlawıshılardıń ırkilis belgilerin qoyıp kóshırıp jazıń.

1. Respublikada kóp aldingı xojaliqlar, müńlaǵan aldingı qatar adamlar awıl xojalıq óndirisiniń naǵız sheber ustaları bar. (*Gazetadan*.) 2. Shayırlar aytqan gorizonttı ana tilindegi kók jiyegin búgin de kóre almadım (*S.S.*) 3. Xalqımızǵa ásirese qala xalqına arzan ovoch, palız eginleri ónimlerin kóp jetistirip bereyik. (*Gazetadan*) 4. Keleshekte eldi basqaratıǵın siz jaslar bolasız. (*K.S.*) 5. Al, men usı kiyatırda olardıń mákan jayınan Jińishkeniń toǵayınan kiyatırman. (*T.Q.*)

§ 37. Ayırımlanǵan aǵzalardıń ırkilis belgileri

149-shiniǵıw. Oqıń. Ayırımlanǵan aǵzalardıń ırkilis belgileriniń qoyılıwına dıqqat etiń. Olarǵa qanday ırkilis belgileriniń qoyılıw sebeplerin aniqlań.

1. Ózbekstan qádirli miymanlarǵa, Belorussiya wákillerine, óz qushaǵıń ashti. («*E.Q.*») 2. Shama menen Tashkentten túsligirek jerde, Yangiyul rayonında, mashina sınav stancıyalarınıń úlken xojalıǵı jaylasqan. (*V.T.*) 3. Ol kúnshıǵısqa — Buxara sháhárine qaray jılısti. (*T.Q.*) 4. Átirapı shól ósimlikleri: seksewil, kósik, qarabaraq aralas jantaq. (*T.Q.*) 5. Sol

tawlardıń qar basqan etekleri menen joqarı táreplerin qalın toǵaylıq — dúttey qaraǵaylıq qaplap jatatuǵın edi. (*Sh.A.*)

Ayırımlanǵan aǵzalar máni hám intonaciyalıq ózgesheligine qaray gáptiń basqa aǵzalarınan útir, sıziqsha hám jekke-siyrek qos noqat arqalı ayırımlanıp jazıldadı.

1. Ayırımlanǵan aǵzalardıń, kóbinese bir yamasa eki jaǵınan pauza islenedi. Pauza islengen orıngá útir qoyıladı. Útir arqalı bólínip jazılǵan ayırımlanǵan aǵzanıń intonaciyası qısa, páseń aytıladı. Mısalı: Kúyme Jańakent qalasına, **Ğayıp xanniń awılına** kelip toqtadı. Bul konferenciyanıń sheshimlerin biz, **respublikamızdıń jazıwshıları**, elimizdiń barlıq xalıqlarınday-aq asıǵıslıq penen kútken edik. (*J.S.*)

2. Ayırımlanǵan aǵza ayqınlaniwshı aǵzanıń mánisin aniqlap, daralap túsındırıp kelgende, ayqınlaniwshı hám ayqınlawıshıń arasındań intonaciya biraz sozıńqı aytıladı. Bunday jaǵdayda ayırımlanǵan aǵza sıziqsha arqalı bólínip jazıldadı. Mısalı: Áskerlikke alıwdı ótinip arza bergen jaslar — **Watandi qorǵawshılar** Áskeriyy Komissariatlarǵa kóplep keldi. (*S.Sm.*) Biyıl birqansha iri obyektler — **jańa elektrostanciyalar, gigant domnalar, ximiya zavodları, jeńil hám azaq-awqat kárxanaları** iske qosıladı. («*E.Q.*»)

3. Ulıwmalıq mánide kelgen ayqınlaniwshı aǵza daralap túsındırılıp kelgende, ayırımlanǵan aǵzadan aldın qos noqat qoyıladı. Mısalı: Jer beti hár qıylı taw jinislərinan: **qum, saz ılay, hák, granit, qumlı topıraq** hám basqa da jinislərdən quralǵan. (*Fizikalıq geografiyadan*)

150-shiniǵıw. Kóshirip jazıń. Ayırımlanǵan aǵzalardı tawıp, astın sıziń hám olarǵa qanday jaǵdayda útir, qanday jaǵdayda sıziqsha hám qos noqat qoyılatuǵının túsındırıń.

1. Kóshtiń aldi Ámiwdáryanıń quyar ayaǵına, Aral teńiziniń jaǵalarına júgin taslađı. (*T.Q.*) 2. Ol qarańğı túsıwin — qarańğı tuskennen keyin qáwip-qáterdiń bunnan kóre az bolatuǵının kútti. (*Sh.A.*) 3. Qural-saymanlardan:

günde, mala, moyıntıraq, shıǵır, arba jetispeydi. (*A.Bek.*)
 4. 1939-jıldın gúzinde ulıwma xalıqlıq qurılısqı, úlken Ferǵana kanalına 160 miń qaziwshı shıqtı. (*«E.Q.»*) 5. Olar búgingi mashqını qoyıp, toparı menen izge, Jańakentke kirdi. (*T.Q.*)

151-shiniǵıw. Ayırımlanǵan aǵzalarǵa tiyisli ırkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jazıń. Olarǵa ırkilis belgileriniń qoyılıw sebeplerin hám qaysı aǵzaniń xızmetinde kelgenin aytıp beriń.

1. Biraq biz mańǵıtlar ushın olardı kútiwden payda kórinbeydi. 2. Jańa qalaniń Jańakenttiń qurılısı baslandı. (*T.Q.*)
 3. Sol waqıtta ol qarsi aldındıǵı alış dalańlıqta yaǵníy ózine málım Sarıózek kosmodromı tárepte tikke aspanǵa qaray shashılıp zımırıp baratırǵan bir nárseni kórdi. (*Sh.A.*)
 4. Shayırlar aytqan gorizonttı ana tilimizdegi kók jiyegin búgin de kóre almadıq. (*S.S.*)

5. Jańa oray Dushanbemizdi,
 Súyiw men baxıtqa toldıq.
 Dushanbege jas paytaxtıma,
 Jańa temir jol menen keldim.

(*M.T.*)

Tákırarlaw ushın soraw hám tapsırmalar:

1. Gáptiń ayırımlanǵan aǵzasınıń qaǵıydasın aytıń, misal keltiriń.
2. Gáptiń qaysı aǵzaları ayırımlanıp aytıladı?
3. Ayırımlanǵan aqınlawıshlar gáptiń qaysı aǵzaların aqınlayıdı?
4. Ayırımlanǵan aǵza qanday ırkilis belgileri arqalı jazıladı?

152-shiniǵıw. Kóshirip jazıp, ayırımlanǵan aqınlawıshlardıń astın sızıń. Olardıń aqınlaniwshı aǵzaǵa qatnashı qaysı aǵzaniń xızmetinde ekenin, qanday sóz shaqabı arqalı bildirilgenin aytıp beriń.

1. Men sizlerdi máńgi qar basıp jatırǵan tawlardıń arjǵındaǵı, Íssıqkólge — dógeregi qalıń toǵay menen qaplangan jıllı teńizge alıp ketemen, — dedi. (*Sh.A.*) 2. Eki kózimiz dáryanıń órinde, Zayır jaqta. 3. Dáslepki jılı awıl jasları, ásirese hayal-qızlar jańadan shólkemlestirilgen klubqa aǵza
 104

bolıp, ádewir jaqsı jumislardı ámelge asırdı. (N.D.) 4. Sonnan Jańadárya boyına — Ubaydulla biy awılına barıp qaytti. 5. Olar Peterburgqa — patsha sarayına aman-esen jetipti. 6. Ot jaqqishi bolıp otırğan sol — Dálíxan. (K.S.) 7. Ertede, bunnan birneshe jıl burın, Durun degen aǵayinli tórt bala bolǵan eken. 8. Álbette, endi sol jas jawınger — Nayman-Ananıń balasın izlew heshkimniń oyına kelmey, yadınan shıgıp ketipti. (Sh.A.)

BIRGELKILI HÁM AYÍRÍMLANĞAN AĞZALAR BOYÍNSHA TEST SORAWLARI

1. Qaysı qatarda bas aǵzalar birgelkili aǵza bolıp kelgen?

- A. Shortanbay toǵayına qonıs basqan mákan ele uyqida.
- B. Bir-birine jarmasıp ketken qamıs qoralar menen sheńgel háremler siyrek qonıs basqan awıldı bir-birine tutastırıp turıptı.
- C. Mine, jańa-jańa ǵana hár jer-hár jerden morilar tútey basladı.
- D. Ullılıq aqıl hám ádep penen payda boladı.

2. Tómendegi gápte qaysı aǵzalar birgelkili bolıp qollanılgan?

Kanaldıń eki jaǵası, eski jarlar, oy jerler qalıń qamıslargá uriqlar menen ajırıqlargá, sútilmek penen pásheklerge bólengen.

- A. Baslawish;
- B. Tolıqlawish;
- C. Pısıqlawish;
- D. Anıqlawish.

3. Ayırımlanǵan ayqınlawish-pısıqlawish bar gáplerdi tabıń.

- A. Bul saparı ol tawǵa dúrmiyinin de, portfelin de alıp kelgen edi.
- B. Shınında da, sol qapınıń arjaǵında — jaydıń ishinde ne bar eken?
- C. Aq paroxod kórinbegenlikten, bala dúrmiyinin qaptalına qoyp, tómenge — tawdıń etegine qaray basladı.
- D. Asqar shıńlar tawlardıń arjaǵının kóringendey bolıp turadı.

4. Keleshekte eldi basqaratugın sizler — jaslar bolasız. Gápte qanday ayırımlanǵan aǵza bar?

- A. Ayırımlanǵan baslawish;
- B. Ayırımlanǵan bayanlawish;
- C. Ayırımlanǵan tolıqlawish;
- D. Ayırımlanǵan anıqlawish.

5. Qubladan, Amiw tárepten, bir topar atlı kiyatır. Gáptegi ayırımlanǵan aǵzani tabıń.

- A. Ayırımlanǵan baslawish;
- B. Ayırımlanǵan pısıqlawish;
- C. Ayırımlanǵan anıqlawish;
- D. Ayırımlanǵan ayqınlawish.

QARATPA AĞZALÍ GÁPLER

§38. Qaratpa aǵza haqqında túsinik

153-shiniǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń gáp ishinde útir arqalı bólínip jazılıwına hám tiykarǵı gápke qatnaslı mánilerine díqqat etiń.

1. **Ata**, baǵmanlıqtı qaydan úyrendińiz? (N.D.) 2. Jıynaqtı uzaqqa sozıp otırıwǵa waqıt joq, **joldaslar!** (K.S.) 3. **Balalar**, meniń aǵamdı kórdińiz be? Jańaǵı meniń aǵamdı kórdińiz be?! 4. — Áy **kánarı keń Enesay**, sen ullı dáryasań. 5. Men saǵan usılardı aytayıń dep júrip edim, **Enesay-aw.** (Sh.A.) 6. Kórdińiz be, **joldas Muratov**, ele qanday terimshiler boladı. (T.Q.)

Qaratpa aǵzalar aytılajaq pikirge basqanıń díqqatın awdarıw, qaratıw ushın sóylewshi tárepinen qollanıladı.

Qaratpa aǵza gáptıń quramında qaysı orında kelse de, intonaciya arqalı bólínip aytıladı. Mısalı: Qáne, **balalar**, ángimeni soń sóylesemiz. **Ájaǵa**, seni atam shaqırıp atır. (K.S.) **Azat**, sen buǵan hesh qapalanba. (A.B.) Óytip sadalıq etpe, **nadan!** (Ó.X.)

Sóylewshiniń sózi qaratılǵan adam yamasa basqa bir zatlardı, qubılıslardı bildiretuǵın sózlerge **qaratpa aǵza** delinedi.

154-shiniǵıw. Oqıń. Qaratpa aǵzalardı tawıp, sóylewshiniń sózine qatnaslı olardıń mánilerin aytıń.

1. Ázizim, ónerli adamlardıń tárbiyasına ámel et. Adamlardı atasınıń xızmetleri emes, al ózlerinde bolǵan qábiletine qarap tárbiyalaw kerek. (*Termiziy*) 2. Balalar, sizlerdiń bárińizge de kóp-kóp sálem aytıptı. (Sh.A.) 3. Usını

aǵama túsindirip aytarsań, apa! 4. Bul qátelik ekilenbeydi, joldas xatker. 5. Xalayıq, búgingi jiynaqtı ashiq dep járiyalayman. 6. Kórdiń be, Báke, olar qanday adamlar?! (*Ó.X.*)

155-shiniǵıw. Kóshirip jaziń. Qaratpa aǵzalardı tawıp, olardıń astın sızıń hám hárbir gáptıń mazmunın túsindiriń.

1. «Áy móminler, sizler óz ara sıbırlasıp sóyleskenińizde góna hám zorlıq jóninde, payǵambarǵa húrmetsizlik kórsetiw jóninde sóylespeńler. Sizlerdiń sózlerińizdi Alla taala esitip turadı. Onnan qorqıńlar» (Quran, 58-súresinen).

2. Áy balalarım, eger shayırlar sóz jarıstırıp aytisatuǵın bolsa, onda olar shayır emes, al qosıqtıń dushpanına aylanadı. 3. Áy balalarım, eger adam aqlı danalıq penen emes, al baylıǵına mardiyip bopsa qılsa, bunıń aqibeti jaqsı bolmaydı. 4. Áy balalarım, burıngı zamanda ótken adamlar, baylıqtan asa ketkennen menmenlik kelip shıǵadı, al menmenliktiń aqırı-zawalı bar degen. 5. Áy balalarım, qay jerde aqsha kóp bolsa, sol jerde gózzallıq penen ibratlı sóz pasıqqa shıǵıp qaladı. (*Sh.A.*)

§ 39. Qaratpa aǵzaniń bildiriliwi

156-shiniǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etip, olardıń qanday sóz shaqaplari arqalı bildirilgenin aniqlań.

1. Seniń astıńda ómirdiń mol ağıǵı jatır-aw, Aral. (*Ó.A.*)
2. Joldaslar, máseleni júdá hám durıs sheshtińiz. 3. Gúzdiń kúni tárezige tartqanday bir nárse óne me, joq pa, kórsek qalay boladı, **Jáke?** — Júdá maql, inim. 4. Bizler, **joldas xatker**, ǵawashalardı tekserip kórdik. ǵawashalardıń rawajlanıwı, tárbiyası menen tanıstiqtıq. 5. Kelip turińiz, **Qálender aǵa**, bizge járdem berińiz, bilmegen jerimiz bolsa úyretińiz. 6. — **Aqsaqal**, raxmet sizge,— dedim men oǵan. (*Ó.X.*)

Qaratpa aǵzalar, kóbinese ataw sepligindegi adam atlari hám adamǵa qatnashlı aytılatuǵın sózler arqalı bildiriledi. Misali: — Úyden shıǵa bereyin degenimde, meni Aybergen aǵa toqtatti. — **Aybosın**, qayda bara-

tırsań, shıraqım? — dep soradı ol tunjirap otırıp. — **Aq-saql**, jay sóley berińiz. (*Ö.X.*)

Qaratpa aǵzalar geyde atlıqlasqan kelbetlik hám almasıqtan da boladı. Mıslı: Júzińe júzim túspesin, **opasız!** (*Ö.X.*) **Sen**, Jiyemurattıń tósegin salıp ber-sesh, — dedi Serkebay gúbirtiklep júrgen kempirine. (*T.Q.*)

Qaratpa aǵza wazıypasin jer, suw, watan, tábiyat qubılışlarıń, haywanat atların bildiretuǵın atlıqlar da atqaradı. Mıslı: Írazi bol, xosh endi, **Gúlsarı!** (*Sh.A.*) **Dawıl**, qarastiń góy. (*Ö.A.*)

Qaratpa aǵzalar eki yamasa birneshe sózlerdiń diz-beginen de boladı: Mine, bul úlken iste biziń jámiyetimiz eń aldı menen mektepke, **qádirli joldas muǵallimler**, sizlerge súyenedi. (*«E.Q.»*)

157-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Qaratpa aǵzalardı tawıp, olardıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin aytıń.

1. Balalarımnıń nesiybesinen qıydıń, kásip-kárimnen ayırdıń, zalım! (*T.Q.*) 2. Jaqsı, Asqar Ótewlievich, onda bizlerdiń ketiwimizge ruqsat etińiz. 3. Apa, bul jerge kúlkı bolıwǵa kelgenimiz joq. 4. Qızlar, jigitler, meniń kúlgenimniń mánisi, dáslepki waqıtta men de sizlerdey boldım. 5. Sultan jora, «arpań bolsa qamshınıń keregi joq», — dep óziń aytatuǵın ediń góy. (*J.M.*) 6. Haw sorlı, nege quwanıp atırsań, berman juwır, bóriler kórmesin, — dep qıshqırdı ol. (*A.Bek.*)

158-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qaratpa aǵzalardı tawıp, astın sızıń hám qanday sózler arqalı bildirilip kelgenin túsındırıń.

1. Begdulla, sen berman bir kelshi. (*Ö.A.*) 2. Sheshe, ol aytqaniń durıs góy... 3. Bul Aral mol góziyne, zor ırıs góy, balalarım. (*K.S.*) 4. Jańa kásip penen elge qádeminiń qutlı bolsın, azamat. (*T.Q.*) 5. Diyqan, jer suwgar. (*«E.Q.»*)

6. Samal, sen alıp ushıp qanatlarińda,
Biziń xalıq shadlıǵın gúz tańlarında,
Quslar, xoshent etkil párwazlarıńda,
Shadlıq esitilsin hawazlarıńda.

(*T.S.*)

§40. Qaratpa aǵzaniń intonaciyası hám irkilis belgileri

159-shiniǵiw. Berilgen gáplerdi oqırıń. Qaratpa aǵzalardı tawıp, olardıń gáptıń qaysı orınlarında kelgenin hám qanday irkilis belgisi qoyılğanın aniqlań.

1. Turdan, sen mina túyinshiklerdi qaltańa sal. 2. Pavel Grigorevich, siz benen dálillesip turıwǵa waqt az. (J.M.)
3. Awa, meniń barlıq ótinishim, búgingi kúnim menen aqQN keleshegim seniń menen tágdırles, qúdiretli Watanım! (T.S.)
4. Meni, Sáke, awdıń qunı sarsıldırıp otırǵan joq, joytilǵan uyati sarsıldırıp otır. (K.S.)
5. Bizlerdiń tilegimiz seniń názeriń báleñt bolǵay, ulım. (Ó.X.)
6. Siyligińız qutlı bolsın, joldaslar. («E.Q.»)

Qaratpa aǵzalar orın tártibi jaǵınan gáptıń basında, ortasında hám aqırında kele beredi. Qaysı orında kelse de, olar intonaciya arqalı bólünip aytıladı. Mısalı: **Mexanizator**, márqlik iste jawlan ur. («E.Q.») Sózge túsinbey, **Jelgeldi aǵa**, kúlseń kúle ber. (Ó.X.)

Qaratpa aǵzalardıń irkilis belgisi orın tártip hám intonaciyasına qaray tómendegishe qoyıladı:

1. Qaratpalar xabar gáplerde pás intonaciya menen aytıladı. Qaratpadan keyingi pauza qısqa boladı. Bunday jaǵdayda qaratpa aǵzadan keyin útir qoyıladı. Mısalı: **Balalarım**, men bul minberde bunnan jığırma jıl ilgeri bir sóylegen edim. (T.Q.)

2. Qaratpa aǵza soraw gáplerdiń quramında kelgende, biraz kóterińki dawıs penen aytıladı, qaratpadan keyingi pauza sozinqılaw boladı: Mısalı: **Balam**, ótken aqsham qayda boldıń? (K.S.)

3. Kúshli emocional-ekspressivlik mánige iye bolǵan úndew hám buyrıq gáplerde qaratpa aǵzalar kúshli intonaciya menen aytıladı. Mısalı: **Allayar**, qayt keyniń! (T.Q.) — **Apa**, tilińdi tart, endi jetti. (G.I.)

Qaratpa aǵzalar barlıq jaǵdayda gáp ishinde útir arqalı bólünip jazılıdı. Olar gáptıń basında kelse keyninen, ortada kelse eki jaǵınan, keyninde kelse aldınan

útir qoyıladı: Misali: **Suban**, sen qalay dep oylaysań, bizler baxıtlı bolarmekenbiz, ya? — dedim. (*Sh.A.*) Óziń bileseń, **Eseke**, qosıq penen sazdı olar maqlul kórmeydi. (*K.S.*) Bul aytqanıń bolmas, **otaǵası**. (*Ó.X.*)

Añlatıw: Qaratpa aǵzaniń aldında **áy, háy, ha, pay** sıyaqlı tańlaq sózler yamasa qosımsha máni beriwshi janapaylıq xızmettegi sózler kelse, tutas bir intonaciya menen aytıladı hám arasına útir qoyılmayıdı. Misali: **Háy jasawillar**, tart qılıştı. Tiyme atama! **Ótemurat ata, ha Ótemurat ata**, xabarlas. **Pay apajan-ay**, sol nársege kewil bólgendey házır meniń waqtım joq. (*K.S.*) **Áy áziz**, bilip qoy, dos dostıń qasında bolsa da yaki uzaqta bolsa da, olar bir-birine kózqarasın ózgertpeydi, bir-biriniń sadıqlığına quwanıp jüredi. (*Abulbarakat Qadiriy*)

160-shınıǵıw. Qosıqtı dawıs tolqını menen oqıń. Qaratpa aǵzalı tawıp, olardıń basqa sózlerge qaraǵanda intonaciyalıq ózgeshelin anıqlań.

Qosshım, dostı, dushpandı tanı,
Hádden aspa, urma kókirekke.
«Jalǵız attıń shańı shıqpaydı»,
Tartpa jurttan ózińdi shetke.

Bir arbakesh kóshege qonıp,
Sózge aralastı kózi súzilip.
Óğan sóziń zaya, pay ǵarri,
Bos sóz degen eshekke jük.

Al, sen jigit,
«Buzaw shabısı—
Sabaxana tóri» degen bar.
Júrme jalǵız, kópke tırısıp,
Bul sózimniń mánisin ańgar.

Kelte esaplap júrseń, ámeki,
Qulaǵıńa paxta tiqpa sen.
Kóp pushayman jerseń bir márte,
Kópshilikten shetke shıqpa sen!

Telefonnañ is jayın bilip,
Otır eken predsedatel.
Ushıp turdı Xasandı kórip,—
Kel, Xasanbay, hesh qısınba kel!

(M.T.)

161-shiniğıw. Qaratpa aǵzalarǵa tiyisli ırkilis belgisin qoyıp, kóshirip jazıń. Qaratpa aǵzalardıń gáptıń qaysı ornında kelgenin hám qanday sóz shaqabınan bolǵanın aytıń.

1. Yaqshı qaraqalpaqlar biz sizlerdiń tilegińizdi ullı dáre-jeli patshamızǵa jetkeremiz. 2. Kel, teńiz hámmemizge de jetedi góy aqsaqal. (K.S.) 3. Sońğı ret buyıraman Abılqayır óz qolińnan jıq tuwińdi. (T.Q.) 4. Mine, usı adamgershilikiń ózi turmıstiń da, muhabbattıń da arqawı qoşshılarım. (G.I.)
5. Kavkaz sálem jasıl tawlardıń sebi,
Sálem jer juldızı gúlge oranǵan. (I.Y.)
6. Tuwilǵan jer kókiregimde tuyǵı bolıp saqlındıń,
Sen haqqında jazayın dep talay márte oqtaldım. (U.X.)

KIRIS AĞZA HÁM KIRIS GÁP

§ 41. Kiris ağza haqqında túsinik

162-shiniğıw. Gáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge diqqat etip, olardıń gáptıń basqa aǵzalarınan ózine tán óz-gesheligine itibar beriń.

1. Kombaynnıń qasında heshkim kórinbeydi. **Shaması**, Qasım bir jaqqa ketken bolıwı kerek. 2. **Pay**, sol kúngı oyın-kúlkı óz aldına edi-aw! 3. **Bárekella**, bular da talabında bolıp atır eken. 4. **Háy**, toqta, qayda baratırsań, toqta!—dep baqırıstıq bizler. 5. — **Yaqshı**, onday bolsa házır baramız qaynaǵa. (Sh.A.) 6. Buǵan, **álbette**, maqtana alaman. 7. **Shınnıda**, bul óawashanı suwǵarıwǵa eki adam kóplik etpeydi. (Ó.X.) 8. **Tilekke qarsı**, ol kisi búgin joq, erteń keledi, — dedi. (T.Q.)

|| Gáptıń kiris aǵzaları tiykarǵı gáptegi aytılǵan pikir-ge sóylewshiniń hár túrli modallıq, emocionallıq, ma-

qullaw hám biykarlaw t.b. sıyaqlı qatnasların bildiredi. Olar gáptiń ulıwmalıq mazmuni yaki onıń bir aǵzası menen mánilik jaqtan ǵana baylanısadi. Gáp ishinde pauza arqalı bóliniп aytılıddı. Misali: 1. **Bálkim**, ol úydiń átirapın aylanıp júrgen shıgar. (*T.Q.*) 2. **Múmkın**, eliw centnerden de asar. 3. **Qısqası**, paxta ushın gúreste dáslepki jeńiske qádem attı. 4. **Awa**, ózimniń barǵım keldi. 5. **Joq**, keliwi múmkın emes. (*Ó.X.*) 6. **Alla bárekella**, o biysharanıń hali neshik bolar eken. (*T.Q.*)

Bul misallarda 1—2-gáptegi, **bálkim**, **múmkın** sózleri sóylewshiniń boljap, shamalap aytıwin, 3-gáptegi **qısqası** sózi juwmaǵın, 4—5-gáptegi **awa**, **joq** sózleri maqullaw hám biykarlawdı, 6-gáptegi **alla bárekella** sózi sóylewshiniń tańlanıwın bildiredi.

Tiykargı gáptegi aytılǵan pikirge sóylewshiniń hár túrli qatnasın bildiretuǵın sózlerge **kiris aǵza** delinedi.

163-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Kiris aǵzalardı tawıp, olardıń astın sızıń hám gáptegi mánilik baylanısın aytıń.

1. Ótirik sóylep urlıq qılǵanlar, álbette, baxıtsız. (*T.Q.*)
2. Múmkın, bala emes, al kempirdiń ózi kelgindi shıgar?
3. Meyli, bul jónindegi gápti keyinirek aytarmız. 4. Yapırmay, bunıń kóziniń kórgishin-ay!
5. Demek, seniń aqshalarıń túsip qalǵan onda.
6. Juwırǵan jerlerińdi de izlep kór, bálkim, tabilar.
7. Pay, nesin aytasań, qalada bolǵanımda ma...
8. Shınında da, bala qátelespegen eken. Onıń oylaǵanınday bolıp shıqtı. (*Sh.A.*)

164-shınıǵıw. Oqıń. Kiris aǵzalardı tawıp, olardıń gáp ishinde basqa aǵzalardan bóliniп aytılıw sebebin hám mánisin túsindiriń.

1. — Yaǵaw, qıynalıp júrgen joqpan, ene.
2. Shaması, jumısta qıynalıp júrgen shıgarsań?
3. Múmkın, bir jeriń awırıp júrgen shıgar? (*Sh.A.*)
4. Áttegene-ay, bunday waqitlar uzaqqa sozilmedi.
5. — Há, álbette, esiń bar jigitseń, Taneke.
6. — Haw, Gúlsarını sen minip júrseń be? — dep hayran qaldı Tanabay.
7. — Siz shalǵını alıp orıp turiń, — dep Kárimbekov Ibrayımǵa qaradı.
8. — Álbette, oraman, joldas Kárimbekov. (*Sh.A.*)

§ 42. Kiris aǵzaniń bildiriliwi

165-shiniǵıw. Gáplerdegi dıqqat etilgen sózlerdiń qanday aǵza ekenin hám qanday sóz shaqabı arqalı bildirilip kelgenin aniqlań.

1. **Álbette**, onnan beri kóp waqıtlar ótti. 2. **Demek**, biyiklew de, tómenlew de adamına paylı. 3. **Awa**, oni keleshek kútedi. 4. **Aytpaqshi**, Jáchángır aǵa biler bunı. 5. **Pay, neteseń**, mına ǵawasha eńbekti esh qıldı-aw... 6. **Kerisinshe**, bolmas is bolǵan eken, endi oni jónlewdiń ǵamın jegen jaqsı. 7. **Joq**, Jáchángır aǵa onday námárt emes, qattı márt, qariwlı, polat adam. 8. **Qalay**, ǵawashalardı qayta tiriltiwge bola ma? (*Ó.X.*)

Kiris aǵzalar morfologiyalıq jaqtan tómendegi sóz shaqapları hám sózlerdiń dizbegi arqalı bildiriledi:

1. Modal sózlerden boladı: *álbette, bálkim, múmkin, itimal, qullası, demek, meyli, qáydem* t.b. Mısalı: **Álbette**, bilmewińiz itimal, Rámet aǵay. **Bálkim**, olar dım úndespey til biriktirip júrgen shıǵar. **Demek**, oǵan adamlar da isenedi. (*Ó.X.*) **Múmkin**, ketip qalǵan shıǵar. (*G.I.*)

2. Modallıq mánige ótken atawish hám feyil sózler arqalı bildiriledi: *baxtimızǵa, haqiyqatında, shinında, durısında, ótinishim, qısqası, táwekel, iqtıyarı, misali, máselen, jaqsısı, tiykarinan, aqırı, menińshe, aytayıq, aytpaqshi, birinshiden, ekinshiden* t.b. Mısalı: **Ótinishim**, ekewiniń de esigin arqadan ashıp ala qoyıń. **Táwekel**, men erteńge shekem oylanıp kóreyin. (*T.Q.*) **Qısqası**, is háwij alıp ketti. **Aytpaqshi**, Aydana biyıl paxtanıń jarısın mashina menen teremiz degen edi. (*Ó.X.*)

3. Tańlaqtan, maqullawshi hám biykarlawshi (*awa, joq*) sózlerden boladı. Mısalı: **Átteń**, usı waqitta Zerxan bolar ma edi. **Awa**, Junǵar xanınıń keńesgóyi edi. (*T.Q.*) **Joq**, Vanyanı uslap alıp ketti dewge bir de dálil joq. (*V.K.*)

4. Kiris aǵzalar modallıq mání bildiretuǵın eki yaması birneshe sózlerdiń dizbegi arqalı da bildiriledi. Mısalı: **Nókerlerdiń aytıwi boyınsha**, ol kese japtan

ótip atırǵanda jaradar bolǵan. (*J. Sap.*) Jähángir aǵa, **ırasın aytqanda**, bunıń sırin bir bilse, sizdi biledi dep oylastiq. (*Ö.X.*)

166-shınıǵıw. Oqiń. Kiris aǵzalardı tawıp, olardıń qanday sóz shaqabı hám sózlerdiń dizbegi arqalı bildiriliwin aytıń.

1. Itimal, olardıń bunnan da jaqsı pikirleri, usınatıǵıń eginı bar shıǵar, bálkim. 2. Sonday-aq, sizler de Jähángir aǵanıń sózine heshteńe alıp qospadıńız, basqa pikir aytpa-dıńız. 3. Demek, bul sol pikir menen kelistik degen sóz. 4. Solay eken, onda biz mákke ekkendi maqullaymız. 5. Shinin aytqanda, álbette, bul kútá úlken jeńis. 6. Qáne solay eken, bilek sıbanıp iske kirissek deymen. 7. Sóytsek, eki paydamız naq tiyedi. Birinshiden, jaqsı ot-jem jiynap alamız. Ekinshiden, endigi paxta egisine mol tiykar salamız, bilsem. (*Ö.X.*)

167-shınıǵıw. Kiris aǵzalardıń astın siziń. Olardıń qanday sóz shaqabı hám sózlerdiń dizbeginen bolǵanın aniqlań.

1. — Álbette, olay bolsa Ellikqalanıń keleshekte sol dáre-jede rawajlanatuǵıńına kimniń dawı bar. 2. Demek, solay eken, biz buǵan iláhiyda bir is dep qaraymız. 3. Házirgi dáwirde kitap oqımaytuǵıń adam joq desem qátelespeymen, bálkim. 4. Menińshe, bul da jaqsi. 5. Awa, bul ǵawashalardıń tuqımın Jähángir aǵanıń sepkeni yadimda. 6. Pay-pay, shıraǵım, iláya kásibińnen kámal tap. 7. Joq, bul bolǵan emes. (*Ö.X.*)

168-shınıǵıw. Kórkem shıǵarmalardan yamasa oyıńızdan modal sózlerden, modal mánili atawış sózlerden bolǵan hám **tańlaq**, **awa**, **joq** sózlerinen bolǵan kiris aǵzası bar gápler tawıp jazıń.

§43. Kiris aǵzalardıń mánileri

Kiris aǵzalar tómendegi mánilerdi bildiredi:

1. Isenim, bildiriw, tastıyıqlaw mánilerin bildiredi:

haqıqatında, shininda, álbette, sóz joq, durıs t.b.
Misal: **Haqıqatında da**, Ómirbek garri kóp qıyinshi-

liqtı bastan keshirgen adam edi. (*Ö.X.*) **Durıs**, bugan sizler de gúmanlısız. (*T.Q.*)

2. Boljaw, gúman etiw, shamalaw mánisinde keledi: *múmkin, bálkım, shamasi, itímal, sirá* t.b. Misali: **Múmkín**, olar jerlerin álleqashan tótip qoyǵandı. **Shamasi**, bir jerlerge tayıp ketip qulaǵan bolsa kerek. (*Ö.X.*)

3. Quwanıw, ókiniw, tańlaniw, qynalıw mánilerinde qollanıladı: *meniň baxtıma, tilekke qarsı, bárekella, átteň, pah, haw* t.b. Misali: **Meniń baxtıma**, búgin kún de qattı suwiq boldı. **Yapırmay**, kúnniń suwigın-ay, adamdı shídattırar emes, tula boyımdı jaylap baratır. (*S.A.*) **Átteň**, bul quwanısh uzaqqa sozilmadi. (*T.Q.*)

4. Bayan etilgen pikirdiń kimge tiyisli ekenin, tártıbin bildiredi: *menińshe, meniň oyımsha, bayqawıimsha, onıń aytıwına qaraǵanda, birinshiden, ekinshiden, bir jaǵınan, ekinshi jaǵınan* t.b. Misali: **Menińshe**, siziń erligińizdi atap ótiw kerek. (*A.B.*) Jillı suw qoylar ushın júdá paydali. Bul **birinshiden**, qoylarga bir jem bergen menen barabar, **ekinshiden**, jillı suw ishken qoylar ish taslamaydı. (*J.S.*)

5. Sóylewshiniń pikiriniń basqa pikir menen baylanıslılığın, juwmaǵın bildiredi: *solay etip, sóytip, sonday-aq, demek, aqırı, qısqası, misali* t.b. Misali: **Sóytip**, aq shashlı analar, keywanı hayallar meni gáhi ótmishke, gáhi baxıt tańı atqan kúnlerge ertip ketti. **Aqırı**, xalıq degen shayqalǵan teńiz, onıń tereń jeri de, sayız jeri de boladı. (*T.Q.*)

6. Maqullaw hám biykarlawdı ańlatadı: *awa, joq, qoy, qoyshi, jaraydı* t.b. Misali: **Awa**, anaw biyik tawǵa qarap baǵdarlap ayday ber. (*T.N.*) **Joq**, maǵan heshkim aytqan emes. (*Ö.X.*) **Qoy**, bul námártlik maǵan heshqanday jaraspaydı. (*J.S.*)

169-shınıǵıw. Oqıń. Berilgen gáplerdegi kiris aǵzalardı tawıp, olardıń qanday sóz arqalı bildirilgenin hám mánilerin túsındırıń.

1. Durıs, sen Toqtasınnıń balasisań. 2. Bunday bolıp júrgenıńdi, álbette, onıń ózi de bilmeydi. 3. Shaması, ol ıssıda boldırsa kerek. 4. Múmkin, ıssılap bası awırgan shıgar.

(*Sh.A.*) 5. Meniń baxtima, Pechorin Kavkaz tawlarınıń buldırap kóringen taslarına qarap, yol júriwge onsha asıqpay otırdı. (*M.L.*) 6. Átteń, solay dep aytqan menen Jiyengúldiń kewli injıldı. 7. Pah, áne bul haqiyqat is. (*Ó.X.*)

170-shiniǵıw. Kóshirip jazıń. Kiris aǵzalardı tawıp, astın siziń. Olardıń qanday sóz shaqabı arqalı bildirilgenin hám mánilerin aytıp beriń.

1. — Mısalı, meniń ákemniń kóp emes, biraq ta azın-awlaq jeri bolǵan. 2. — Qáne, buni kim aytıp bere aladı? (*Ó.X.*) 3. Meniń oyımsha, biziń atam hárbir aǵashti jaqsı kóredi. (*Sh.A.*) 4. Birinshi gezekte, minnetli waziyapańdı atqarǵanıń bolar, ekinshiden, meni shın súygeniń boladı. (*T.Q.*) 5. Aytpaqshı, ótken jumada ustazımız benen Xiywaǵa barıp edik.

171-shiniǵıw. Álbette, múnkin, meniń baxtima, menińshe, ayt-paqshı, demek, birinshiden, ekinshiden sózlerin qatnastırıp gáp dúziń. Olardıń jazılıwdagı ırkilis belgilerine itibar beriń.

§ 44. Kiris gáp haqqında túsinik

172-shiniǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Sol gáplerdegi dıqqat etilgen sózlerdiń kiris aǵzalardan qanday ózgeshelikke iye ekenlige itibar beriń hám ayırmashılıǵıń aniqlań.

1. **Sen bilesen be**, jurt onı ne ushın jaqsı kóredi.
 2. **Óziné belgili**, ol gúmilji sóyletyuǵın adam góy.
 3. Ásirese, **Jálmen aytqanday**, Ayxan oqiwǵa ketkeli ol ózine isenetuǵın boldı. (*T.Q.*) 4. **Bilemen**, bul jerlerde sen de bolǵansań. (*S.S.*) 5. **Durısın aytıw kerek**, búgin men ol jóninde ádewir oylansam da, úyge keliwine qarsi edim. (*A.Á.*)

Kiris gápler dúzilisi jaǵınan kiris aǵzaǵa qaraǵanda keńeyip, gáplik belgige iye boladı. Olar tiykarǵı gápten intonaciya arqalı bólínip aytıladı. Mısalı: **Óziniz bilesiz**, qánigeler tańlaw bas másele bolıp otır. **Nesibeli ayt-qanday**, ol awıl keńestiń xatkeri bolıp shıqtı. (*Ó.X.*)

Kiris gápler quramı jaǵınan eki bas aǵzalı hám bir bas aǵzalı bolıp keledi. Misali: **Durısın aytıw kerek**, jańa qońsı menen tez tanısıp kettik. (A.A.) **Ózim bilemen**, olardıń zeynine tiymey, jasırın ruqsat berip qoyıppan. **Bilemen**, shoshańlap táǵı da gápti ózi baslaydı. (Sh.S.)

Bul gáplerde **ózim bilemen** kiris gápi eki bas aǵzalı, al **bilemen**, **durısın aytıw kerek** degen kiris gáplerde kórinip turǵan baslawish joq. Olar bayanlawish quramınan dúzilgen bir bas aǵzalı kiris gáp boladı.

Sóylewshiniń óz pikirine qosimsha pikir bildirip kelgen gáplerge **kiris gáp** delinedi.

Kiris gápler, kiris aǵzalar siyaqlı tiykarǵı gáptegi aytılǵan pikirge qatnaslı isenim bildiriw, tastıyıqlaw, keshirim soraw, dıqqat awdariw, eske túsiriw t.b. mánilerdi ańlatadı. Misali: 1. **Men oylayman**, bul jer kelesekte güllengen mákanga aylanadı. («E.Q.») — isenim bildiriledi. 2. **Siziń aytqanıńız durıs**, ol haqqında men hesh nárse de oylamaǵan edim. (Ó.X.) — tastıyıqlaw, maqullandı. 3. **Ruqsat berseńiz**, men olardıń basshisi menen sóylesip kóreyin. (K.S.) — ruqsat sorawdı. 4. **Serledińiz be**, kókmár qaysı atlınıń qolında kóp boldı. (T.Q.) — dıqqat awdariw mánisinde. 5. **Ózińiz bilesiz**, jawdıń beti qayttı. (K.S.) — eske túsiriw mánisinde. 6. Bul shabiwilǵa baylanıshı biy babaniń iske asırıwı tiyis oyları bar ma, **kim bilsin**. (T.Q.) — boljaw mánisinde.

173-shiniǵıw. Kóshirip jaziń. Kiris gáplerdiń astın sızip, olardıń quramın aytıń (eki bas aǵzalı ma yamasa bir bas aǵzalı ma).

1. Men sóylesem, taqsır, men bularday sholasqan bay emespen. (K.S.) 2. Óziń aytqanday, bir taxtqa eki xan siyamayıdı. 3. Ulli Qońırattıń hákimi, haqıqatlıqtı aytsam, bul balanıń gápi demessiz dep oylayman. (T.Q.) 4. Állekim biledi, onıń kewliniń nelerdi párwaz etip júrgenin. 5. Ózlerińiz bilesiz, bizde paxta egilmeydi. (S.S.) 6. Bilemen, usı tilge shorqaqlıǵım ózimnen basqaǵa ziyanın tiygizip júrgen joq. (Sh.S.)

174-shinúgiw. Berilgen úzindilerdi oqıń. Kiris aǵza hám kiris gáplerdi tawıp, olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın, kiris gáplerdiń bas aǵzalarınıń qanday sóz shaqabınan bolǵanın hám Araldıń tágdıri haqqında óz sezimlerińizdi bayanlap sóylep beriń.

1. Tilekke qarsı, biz ámeliy isimizde diyqanshılıq júrgizwde ilim tiykarınan júdá alıslap kettik. Almaslap egiwge itibar bermedik. Usılardıń nátiyjesinde, aşiq moyınlawımız kerek, jerlerimiz buzila basladı, yaǵníy olar jaramsız jaǵdayǵa túsip qala basladı.

2. Usı orında, aytatuǵın bolsaq, eki kórinisti bayanlap kórsetkim keledi: birinshisi, alpisıńshı jıllardıń basları. Kóz aldımızda gorizont penen tutasıp atırǵan, jangá ráhát úlken teńiz. Onıń dárke dawa órkeshlengen tolqınları, hawa reń keńliklerdegi shapship oynap júrgen baliqları ruwxıńdı kóteredi. Tırnaday dizilgen paroxodlar, uzın-qısqa barjılar, jeńil shayqalıp ketetuǵın qayıqlar dıqqattı ózine tartadı.

Ekinshisi, 1987-jıldıń iyun ayınıń basları. Moynaqtıń qaq ortasınan turıp, óz jaǵaların taslap ketip atırǵan biygúna Aralǵa qaray tigilemen. Kóz aldımda quwrap atırǵan tóbelikler, olardıń artında quri temirge aylanǵan kemeler, paroxodlar, barjılar, yarımı qumǵa batıp ketken qayıqlar...

Mine, eki kórinis, eki sezim.

Gáp búgingi Aral haqqında. Demek, Araldı saqlap qalıw kerek. Bular bir adamnıń isi emes, kóphshılıktıń isi. Isene-men, ele Aral burıngı qáddine keledi hám onıń suwlarında kemeler júze baslaydı. (P.Sh.)

§45. Kiris aǵza hám kiris gáplerdiń irkilis belgileri

175-shinúgiw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etip, olarǵa ırkilis belgileriniń qaysı orında qoyılǵanın aniqlań.

1. **Shinında**, endi bizge júk kóteretuǵın nar kerek edi. (Ö.X.) 2. Men, **tilekke qarsı**, ózimniń súyikli joldasım menen xoshlasa almadım. 3. **Yapırmay**, usı kiyatırǵan Jáchángır aǵa emes pe eken? Júris-turısı sol góy, **shamasi**. 4. **Durısın aytsam**, súwretimdi künde sorap, mazamdı alıp júr. (Ö.A.) 5. Jigırma aw qansha baliq uslaydı, **ózińiz bilesiz**. (K.S.)

Kiris aǵza hám kiris gápler, kóbinese gáptiń basında, siyregirek ortada hám aqırında keledi. Olar awizeki sóylewde intonaciya arqalı bólinedi, páseń pauza, tez temp penen aytiladi.

Kiris aǵza hám kiris gáplerde tómendegi irkilis belgileri qoyıldı:

1. Kiris aǵza hám kiris gápler gáptiń basında kelse keynине, ortada kelse eki jaǵınan, keyninde kelse aldınan útir qoyıladı: **Shaması**, bul jigit jergilikli jerde tuwilǵan bolıwı kerek. (*S.S.*) Buǵan, **álbette**, maqtana alaman. Bul shigit emes, suw túbinen shıqqan hasıl gáwhar, **aqırı**. (*Ó.X.*) Júweri atızda ne jeytuǵın edim, **ózıń bilmeyseń be?** (*A.Bek.*)

2. Kiris gápler geyde eki jaǵınan sızıqsha arqalı bólınıp te jazıladı. Bunday jaǵdayda kiris gáp tiykargı gáptiń ortasında keledi: Diyqan balaların kim kóp kórgen bolsa — **men oylayman** — sol ómirdi súyedi. (*V.N.*)

176-shiniǵıw. Oqıń. Kiris aǵza hám kiris gáplerdi tawıp, olardıń intonaciyalıq ózgesheligin hám qanday orınlarda irkilis belgisi qoyılatuǵının túsındırıń.

1. Tuwrı, onıń aytqanı biraz haqıqatlıqqa keledi. (*T.Q.*)
2. Men aytsam, ayırım adamlardıń tańlanıwı itimal. (*Ó.X.*)
3. Qaydan shıqsı sonnan shıqsın, gápımdı qızıq qılıw ushın qasımnan da qosıp-qosıp jiberdim. (*Sh.S.*) 4. Sóz joq, onnan keshirim sorawǵa tiyisliseń. (*Á.G.*) 5. Tiń jerlerdi názerde tutatuǵın bolsaq, eń tiykargısı sonnan ibarat, bunda eń áhmiyetli wazıypańı alǵa qoydı. (*«E.Q.»*) 6. Bul, álbette, jaqsı qásiyet. (*Ó.X.*)

177-shiniǵıw. Kiris aǵza hám kiris gáplerdi tiyisli irkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jaziń. Kiris aǵzalardıń bildiriliwin aytıń.

1. Meniń baxtıma búgin kún qattı suwitti. (*Ó.A.*)
2. Menińshe Marat Izimbetovqa biziń házilimiz unamasa kerek.
3. Aqırı jiptiń basın uslay almaǵanın kórgen ákesi baqırıp, násiyatın aytıp óziniń qasına aldı.
4. Birinshiden ol Ústirtke birneshe ret keldi. Ekinshiden jatqan quwdaladan

qanday qurılıs materialı shıǵadı degen oyda da boldı. (S.S.) 5. Máni ańlatpaytuǵın meniń bul xabarıma álbette ózimnen basqa heshkimniń túsinowi mümkin emes. (Q.D.) 6. Sol aytqanday issiniń ózi de bıyılǵı jılı jańa baslandı góy. (G.I.) 7. Ulım sen aytqanday bizge diyqan ata bolıw qayda. (Ó.X.)

178-shınıǵıw. Tómendegi berilgen modal mánili sózlerdi keltirip, yadıńızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan gáp dúziń. Gápińizde kiris aǵzalardıń hár túrli orınlarda keliwin esapqa alıń.

Sózler: haqıyqatında, durıs, álbette, mümkin, tilekke qarsı, átteń, menińshe, demek, sózsiz.

Qaratpa hám kiris aǵzalardı takıralaw ushin sorawlar hám shınıǵıwlar:

1. Qaratpa aǵza dep nege aytamız, olar qanday sóz shaqapları arqalı bildiriledi?
2. Qaratpa aǵzalardıń qaratpa sóz-gáplerden ayırmashılıǵı qanday? Olardıń ırkilis belgilerin aytıń, misallar keltiriń.
3. Kiris aǵzanıń qaǵıydasın aytıń, olar qanday sóz shaqapları arqalı bildiriledi?
4. Kiris aǵza hám kiris gáplerdiń ayırmashılıǵın aytıń, olar bir-birinen qanday belgileri menen ayrılaǵı, misal keltiriń.
5. Kiris aǵza hám kiris gáplerdiń orın tárkıbi, intonaciyası hám ırkilis belgisin aytıń, misallar keltiriń.

QARATPA, KIRIS AǵZALAR BOYÍNSHA TEST SORAWLARI

1. **Keltirilgen misallardan tuwısqanlıq qatnas bildiriwshi qaratpalar qollanılgan gáptı tabıń.**
 - A. — Xojayıńına ayt, usta, — dedi Maman.
 - B. — Ho, ho jiyen, zor kórineseń, iras zorlıǵındı bileyin mına sorawıma juwap ber.
 - C. Bunday mákannan binayı ómirinde ayırlıp bolmas, aqsaql.
 - D. Nabada, dúnyaǵa qızıǵıp ótirik sóyler, suǵanaqlıq qılar kún tuwsa, babalarımnıń ruwxı bar dep oyla, meni oyla, baxıtsızban dep oyla, qozım.
2. **Keltirilgen gáplerdegi kiris aǵzalardıń mánisin aniqlań.**
 1. Durıs, bugan sizler de isengensiz.
 2. Elge, sózsiz, jeńis penen qaytamız.
 3. Shıńında da, paxtanı suwǵarıwǵa eki adam kóplik etpeydi.

- A. Tastyiyqlaw, isenim, shamalaw;
- B. Tastyiyqlaw, isenim, maqullaw;
- C. Isenim, maqullaw, tastyiyqlaw;
- D. Isenim, tastyiyqlaw, maqullaw.

3. Aqırı, xalıq degen teńiz, onıń tereń jeri de, sayız jeri de boladı góy. Gáptegi astı sizilǵan sózdi aniqlań.

A. Tańlaq sóz;	C. Kiris aǵza;
B. Qaratpa aǵza;	D. Kómekshi sóz.

4. Qaysı gápte feyillerden bolǵan kiris aǵza berilgen?

- A. Pay, ózińiz bir qayırqom, teńi-tayı joq adamsız daǵı. (S.S.)
 - B. Birinshiden, men onı tanımayman, ekinshiden, seniń pikiriń durıs emes. (K.S.)
 - C. Aytpaqshi, keshegi jigit búgin de kele me? (T.Q.)
 - D. Menińshe, Zulfiya apamız, bálkim,
Esitkendur biziń «Qırq qız»dını dańqın. (T.Q.)
- 5. Kiris aǵza xızmetinde qollanǵan modal sózlerdi tabıń.**
- A. Kerek, lazım, gárez;
 - B. Mısalı, awa, demek;
 - C. Qullası, hátte, lazım;
 - D. Itimal, shıǵar, dárkar.

OQÍWSHÍLARDÍN TIL BAYLÍGÍN ÓSIRIW

179-shiniǵıw. Tekstti oqiń. Teksttiń ádeplilikke úyretetuǵın tárbiyalıq áhmiyetine máni berip, awızsha sóylep beriń.

ATA-ANANÍ HÚRMETLEW HAQQÍNDA

Áy balam, aqıl juwırtıp bilgil: ata-ana húrmet-izzetin moyıńga alıw lazım. Sebebi, perzenttiń tiykarı ata-anadur. Ne ushın ata-anamdı húrmet qılaman dep, kewlińe keltirme.

Olar seniń ushın ólimge tayar turadı... Sen sonı biliwiń kerek.

Eger hárbir perzent aqılıl dana bolsa, ata-ananıń mehir-muhabbatı ushın hesh nárseni orınlawdan bas tartpaydı... Ata-ananıń jumısı — seni tárbiyalap ósiriw hám saǵan jaqsılıq úyretiw.

Ata-ananıń kewlin hesh te renjitpe, olardıń júrek-bawırın daǵlama. Sen ata-ananıń haqqına din jaǵınan ámel qılmasań da, aqlı-múriybet, adamgershilik kózqarastan ámel qıl.

Ata-ana saǵan jan-táni menen ǵamxorlıq qıladı, eger sen olarǵa qáte is qılsań, sen heshqanday jaqsılıqqa sazawar emesseń. Sebebi, adam ata-ananıń jaqsılıǵın bilmese, basqa birewdiń jaqsılıǵına baha bere almaydı. Óz perzentińniń seni húrmet qılıwın qáleseń, sen de óz ata-anańdı húrmet qıl. Sen ata-anańa qanday is qılsań, perzentiń de saǵan sonday is qıladı...

Miyras alıw niyetinde ata-anańniń ólimin hasla tileme. Olardıń ırısqısı arqalı ırısqıǵa iye bolasan. Birewdiń ırısqısın alaman dep háreket qilma. Sennen hal-awhalı jaqsıraq bolǵan adamlarǵa qızǵanısh penen qarama...

Dúnya-malsızlıqtan jarlı bolsań da, aqlıǵa bay bolıwǵa háreket qıl, sebebi dúnya-mal menen bay bolǵannan góre, aqlıǵa bay bolǵan jaqsıraq: aql menen dúnya-mal tabıwǵa boladı, biraq dúnya-mal menen aql tawıp bolmaydı... Mına nárseni bil: aql ol uri alıp kete almas, otta janbas, suwda batpas bir qımbat bahalı nársedur.

Eger aqılıń bolsa óner úyren, sebebi ónersiz aql lipassız tán yaki bet-álpeti joq adam siyaqlı. Bilim bul — aql belgisi degen eken. («Qawisnama». *Qayqawis*)

ОQÍW JÍLÍ DAWAMÍNDA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

180-shiniǵıw. Tekstti oqıń. Teksttiń qanday stilde jazılǵanın aniqlań hám mazmunın sóylep beriń.

SHAY QASHAN PAYDA BOLĞAN

Shay bunnan úsh mıń jıl burın Qıtayda málím bolǵan. Bir ápsanada aytılıwına qaraǵanda shopanlar bir jasıl ósimliktiń japıraqların shaynaǵan qoy-eshkilerdiń shaqqanlasıp qalǵanlıǵı, biyik jarlarǵa da órmelep shıqqanlıǵın bayqap qalǵan. Sonnan keyin olardıń ózleri de sol japıraqları keptirip, suwǵa qaynatıp iship kórgen. Sonnan shay ishiw pútkil Qıtayǵa taralıp ketken.

Keyin ala shay Yaponiyada hám basqa Aziya ellerine de taraldı. Al, Evropada birinshi ret 1517-jılı portugallar, 1610-jılı gollandlar shaydiń mazasın tatıp kórdi. Ásirese, Angliya

xalqı shaydı júdá jaqtırıp qaldı. Házirgi waqtları olar shay ishiw boyinsha dúnyada birinshi orındı iyeleydi. Rossiyada shay birinshi ret 1638-jılı payda boldı. Onda mongol xanı Altın xan oris patshası Mixail Fedorovichke alıp kelgen sawǵalarınıń arasında tórt pud shay japıraqın da qosıp jibergen edi. Sonnan keyin kóp waqt ótpey shay ishiw Rossiyada da úrdiske aylandı. Búgingi künde shay ósimligi planetamızdırıń barlıq ellerinde ósiriledi. Al, eń iri shay ósiriwshi eller Hindstan, Shri Lanka, Indoneziya, Pakistan, Yaponiya, Vietnam, Iran, Túrkiya esaplanadı. («E.Q.»)

181-shiniǵıw. Tekstti kóshirip jazıń. Gáptıń grammaticalıq tiykari baslawish hám bayanlawishtıń astın sızıń. Olardıń qanday sóz shaqabınan bolǵanlıqın, sorawların aytıń.

Jawın ele silpilep jawıp tur edi. Kósheden mashinalar dizbegi ızgıp ótip tur. Faralargá shaǵılısqan gúmis tamshılar marjan monshaqlar kibi asfalt tósin tıńımsız sabalaydı.

Jigit plashınıń jaǵasın ásten kóterip qoýdı. Ol joldıń ǵırra jaǵasın enlep atırǵan záwlim biyik jaydıń joqarı qabatına kóz tasladı. Jetinshi qabattaǵı shetki aynanıń jarığı óshti.

Ol usı oyna bekkem isendi. Hátte, gúmanlanǵan da joq. Alda turǵan alıs sapar tuwralı oyladı. Ekewi uzaq qídirdı. Aspan tórinde jímińlasqan juldızlar olardı qol bılǵap shaqırıp atırǵan yańlı qas qaǵadı. (S.I.)

182-shiniǵıw. Tekstti oqıń. Ataw gáplerdi tawıp, olardıń bildi- riliwin hám ataw gáp dep atalıw sebebin túsindiriń.

Tún. Yarım aqsham. Adamlar túnnıń tatlı ráhátinde. Tek tún quşları menen tún haywanları ǵana túnde tınim tappay jür. Basqalar bawır basqan jerinde, úyrengen ornında, jaylı jayında, úrdis etken jaylarında jatır.

Tún házligi — turmıs házligi. Tún qanday tamasha! Aspan ashıq. Jaǵımlı hawa. Tinishlıq. Aydıń sáwlesi kók aspanǵa aq mamiq jawıp qoyǵanday kórinedi. Aq bultlar jaqtılı sáwlege bólenip jılısip baratırǵanday seziledi.

Jaz ayı. Shańqay tús. Japıraqlar jim-jirt. Tereklerdiń shaqaları shıjǵırǵan quyashqa denesin kúydirip turǵanday sallanısıp tur. Qara teriden qurash kiygendey gújimler múlgip turǵańga uqsayıdı. Qapırıq issida qalıń toǵayǵa kirip bolmaydı. Jaylaw átirapında qozı-ilaqlar, úyirilip turǵan jılqlıar menen qara mallar quyashqa arqasın berip toparlasıp tur.

183-shınıǵıw. Qaratpa, kiris aǵzalardıń ırkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jazıń. Kiris aǵzalardıń gáptıń basqa aǵzaları yamasa gáp penen mánilik baylanısın túsındırıń.

1. Áy balam sóz tıńlawdan qashpa, adam sóz esitiw, tıńlaw arqalı sózge sheber boladı. (*Qabusnamadan*) 2. Durińda da maǵan aspanniń jiyeginen ushpa aq bult kórrindi. (*A.R.*) 3. Shaması Ayzada usını kútıp otırǵan da edi. 4. Jigitler sizlerdiń gápińizdiń rámawizine qaraǵanda kosmosqa adamsız raketa ushqan, solay ma! 5. Al sonda ol raketanı kim basqarıp, kim baǵdarlap otıradı. 6. Álbette mámlekетlik máp bárinen de joqarı turadı. 7. Men haqıqatunda da solay oylaǵan edim. 8. Demek sen hámmege unaǵansań da. 9. Sálem Anna Ivanovna qalay, salamatsız ba? 10. Miynetkesh xalıq álbette óziniń jaratılısı jaǵınan ol áze-lij doslıqqa, tuwısqanlıqqa beyim hám qumar. (*I.Y.*)

184-shınıǵıw. Oqıń. Berilgen gáplerdegi birgelkili aǵzalardı tawıp, olardıń qanday grammaticalıq qurallar arqalı baylanısqanın hám qaysı aǵzaniń xızmetinde ekenligin aytıń.

1. Nargizdiń júregindegi isenim barlıq gúllerdi tań qaldırdı. Bunday qúdiretli muhabbat penen tolqınlı dáryalardı, túpsız teńizlerdi júzip ótiw múmkin. Bunday muhabbat penen sheksiz sahralardan, tóbelerin bult qaplaǵan biyik-biyik tawlardan asıp ótiw múmkin. Bunday ullı muhabbatqa múnásip bolǵanlar barlıq qáwip-qáterlerden aman ótedi, jeńis penen diydilegen jerine jetedi. (*Sh.R.*)

2. Áliy de, Jáliy de kewillendi. Awıldan eki-úsh shaqırım alıslamay-aq qamıslıqtıń arasınan pırıldap shıqqan qırǵawıllar, qoyanlar kóbeydi. Jáliy irastan da sheber ılaqshi edi. Qoyan qashsa boldı, atınıń jalına asıla gúrjiyip izine tússe aman jíbermeydi. (*T.Q.*)

SHÁRTLI QÍSQARTÍWLAR

- A.Á. — A. Áliyev
A.B. — A. Begimov
A.Bek. — A. Bekimbetov
A.O. — A. Orazov
A.P. — A. Pushkin
A.S. — A. Sadiqov
Á.G. — Á. Genjebayev
«A»j. — «Ámiwdárya» jurn.
Á.T. — Á. Tájimuratov
Á.Sh. — Á. Shamuratov
«E.Q.» — «Erkin Qaraqalpaqstan»
G.I. — G. Izimbetov
Ğ.S. — Ğ. Seytnazarov
X.S. — X. Seytov
I.Q. — I. Qurbanbayev
I.Y. — I. Yusupov
«J». — «Jetkinshek»
J.A. — J. Aymurzaev
J.M. — J. Muratbayev
J.Sap. — J. Saparov
K.M. — K. Mámabetov
K.S. — K. Sultanov
Q.Aral. — Q. Aralbayev
Q.D. — Q. Dosanov
Q.E. — Q. Ermanov
Q.E. — Q. Erniyazov
Q.J. — Q. Jumaniyazov
«Q.J.» — «Qaraqalpaqstan jaslari»
Q.n.m. — Qaraqalpaq naqil-maqallar
M.D. — Mirzagaliev Dáribaev
M.K. — Mustay Kárim
M.T. — Mirza Tursinzada
N.D. — Nájim Dáwqaraev
N.S. — Názir Saparov
P.Sh. — Pirmuxamed Shermuxamedov
R.F. — Raxmat Fayziy
S.A. — Sadreddin Ayniy
S.N. — Sadiq Nurimbetov
S.S. — Saparbay Saliyev
T.J. — Tilewbergen Jumamuratov
T.Q. — Tólepbergen Qayipbergenov
T.N. — Turdimurat Nájimov
T.S. — Tájetdin Seytjanov
V.K. — Valentin Kataev
Ó.A. — Ótegen Ayjanov

MAZMUNÍ

Kirisiw	
Qaraqalpaq tiliniň rawajlanıwı	3
VII klasta ótilgenlerdi tákirarlaw.....	6
Morfologiya	6
Kómekshi sóz shaqapların tákirarlaw	6
Modal, taňlaq hám elikleewish sózlerdi tákirarlaw.....	7
Gáp aǵzaların tákirarlaw	8
Dóretiwshilik tekst hám shıǵarma	10
§1. Tekst haqqında túsinik.....	10
§2. Dialog hám onıň irkilis belgileri	13
Shıǵarma jazıwdıń teoriyası hám ámeliyatı	16
§3. Shıǵarma jumısı haqqında ulıwma túsinik	16
§4. Shıǵarma jumısınıń mazmunı boyınsha túrleri.....	17
§5 Shıǵarma jumısınıń jobası hám oğan qoyılatuǵın talaplar	18
§6. Shıǵarma jumısına epigraf tańlaw	20
Sintaksis hám punktuaciya	
Sintaksislik baylanıslar	24
§7. Sintaksislik baylanış haqqında túsinik	24
§ 8. Sózlerdi baylanıstırıwshi qurallar	25
§ 9. Sózlerdiń sintaksislik baylanısıl túrleri	28
§10. Baǵınıńqlı baylanıstiń túrleri	31
Sózlerdiń sintaksislik baylanısiwın tákirarlaw	35
Sóz dizbekleri	38
§ 11. Sóz dizbegi haqqında túsinik.....	38
§ 12. Sóz dizbeginiń basqa til birliklerinen ayırmashılığı.....	40
§ 13. Sóz dizbeginiń dúzilisi	42
§14. Sóz dizbegindegi mánılık qatnaslar.....	45
Gáp	49
§ 15. Gáp hám onıň tiykarǵı belgileri	49
§ 16. Gáptıń mazmunına qaray túrleri.....	51
§ 17. Gáptıń dúzilisine qaray túrleri.....	58
Bir bas aǵzalı gápler	62
§18. Bir bas aǵzalı gáp haqqında túsinik	62
Feyil bir bas aǵzalı gáplerdiń túrleri	65
§19. Iyesi belgili gáp	65
§20. Iyesi belgisiz gáp	66
§21. Iyesi ulıwmalasqan gáp	68
§22. Iyesiz gáp	70
Atawish bir bas aǵzalı gáp	72
§23. Ataw gáp	72

§24. Toliq hám toliq emes gápler.....	74
Sóz-gápler.....	77
§ 25. Sóz-gápler haqqında túsinik.....	77
§26. Maqullaw hám biykarlawshi sóz-gápler	78
§27. Soraw hám tańlaq sóz-gápler	80
§28. Qaratpa sóz-gápler	82
Birgelkili aǵzalı gápler	86
§29. Gáptiń birgelkili aǵzaları haqqında túsinik	86
§30. Birgelkili aǵzalardı baylanıstırıwshı qurallar	87
§31. Birgelkili bas aǵzalar.....	90
§32. Birgelkili ekinshi dárejeli aǵzalar	91
§33. Birgelkili aǵzalardıń irkilis belgileri.....	93
§34. Birgelkili aǵzalardı ulıwmalastırıwshı sózler hám olardıń irkilis belgileri	95
Ayırımlanǵan aǵzalı gápler	99
§ 35. Gáptiń ayırımlanǵan aǵzaları haqqında túsinik.....	99
§ 36. Ayırımlanǵan aqyinlawish hám onıń xızmetine qaray türleri	100
§ 37. Ayırımlanǵan aǵzalardıń irkilis belgileri	102
Qaratpa aǵzalı gápler	106
§ 38. Qaratpa aǵza haqqında túsinik.....	106
§ 39. Qaratpa aǵzanıń bildiriliwi.....	107
§ 40. Qaratpa aǵzanıń intonasiyası hám irkilis belgileri	109
Kiris aǵza hám kiris gáp	112
§ 41. Kiris aǵza haqqında túsinik.....	112
§ 42. Kiris aǵzanıń bildiriliwi	113
§ 43. Kiris aǵzalardıń mánileri	114
§ 44. Kiris gáp haqqında túsinik.....	116
§ 45. Kiris aǵza hám kiris gáplerdiń irkilis belgileri	118
Oqıwshılardıń til baylıǵın ósiriw.....	121
Oqwı jılı dawamında ótilgenlerdi tákirarlaw.....	122
Shártlı qısqartıwlar.....	125

**Mádenbay Dáwletov, Ernazar Dáwenov,
Dárigúl Seydullaeva**

QARAQALPAQ TILI

8-klass ushın sabaqlıq

Qaraqalpaq tilinde

«Bilim» baspasi
Nókis — 2019

Redaktori *S. Baynazarova*
Kórk. redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktori *B. Turimbetov*
Operatorı *G. Serimbetova*

Licenziya: Al № 108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 28.01.2019-j. Tip «Tayms KRKP» garniturası. Formati 60x90 $\frac{1}{16}$. Kegl 11. Kólemi 8,0 b.t. 8,96 esap b.t. Buyırtpa № . Nusqası 14220 dana.

«Bilim» baspasi. 230100. Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı
Málimleme hám ǵalaba kommunikaciya agentligi
«O'zbekiston» baspa-poligrafiyalıq döretiwshilik úyinde basıp shıǵarıldı.
100129, Tashkent, Nawayı kóshesi 30.